

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 51 ISSUE 04 2022

© THE SOUTHERN CAUCASUS SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES
SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES
MEDICINE AND BIOLOGY SCIENCES
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES
LEGAL, LEGISLATION AND POLITICAL SCIENCES
ART AND FILM STUDIES
CINEMATOGRAPHY

Platform &
workflow by
OJS/PKP

<https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

The beautiful thing about learning is nobody can take it away from you—B. B. King

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 51 ISSUE 04 2022

© SC SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

REFEREED & REVIEWED JOURNAL

JOURNAL INDEXING

MIAR ICDS (Secondary Composite Index Diffusion) - 3.4
Europub IF (2021)-0.81

GEORGIA, TBILISI 2022

Editors-in-chief:

Historical and Natural Sciences

Lienara Adzhieva

Tubukhanum Gasimzadeh

Social, Pedagogy Sciences & Humanities

Eka Avaliani

Medicine, Veterinary Medicine, Pharmacy and Biology Sciences

Mariam Kharashvili

Technical, Engineering & Applied Sciences

Nikolay Kurguzov

Regional Development and Infrastructure

Lia Eliava

Economic, Management & Marketing Sciences

Badri Gechbaia

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI prefix: 10.36962/CESAJSC; UDC: 3/k-144

©Publisher: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals

©Editorial office: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

©Typography: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Telephones: +994 552 41 70 12; +994 518 64 88 94.

Website: <https://scia.website/>; <https://scsi.fisdd.org/>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

©Publisher: NGO International Center for Research, Education & Training.

MTÜ Rahvusvaheline Teadus-, Haridus- ja Koolituskeskus.

Management Board Member: Seyfulla Isayev.

©Editorial office: Narva mnt 5, 10117 Tallinn, Estonia.

©Typography: NGO International Center for Research, Education & Training. R/C 80550594

Registered address: Väike-Paala tn 2, 11415, Tallinn, Estonia.

© Publisher: LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Director and shareholder: Namig Isazade. Professor. PhD in Business Administration.

© Editorial office: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

©Typography: LTD International Research, Education & Training Center. (UK, London).

Registered address: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

OFFICIAL REPRESENTATIVES-COORDINATORS

Isazade Namig (EU, Azerbaijan)

+ 994 552 41 70 12

Accepted for publication in this edition 12.07.2022

© The Southern Caucasus Media. NGO RAIDCG. All rights reserved. Reproduction, store in a retrieval system, or transmitted in any form, electronic, mechanic photocopying of any publishing of Southern Caucasus Scientific Journals permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by The Southern Caucasus Media.

TABLE OF CONTENTS

Sədaqət İbrahimova, Emiliya Şahverənova, Nicat Cəfərov SƏNAYE PARKLARINDA YENİ NƏSİL TEXNOLOGİYANIN TƏTBİQ EDİLMƏSİ ÜSULLARININ TƏDQIQI	04
Natavan Ələkbərova, Esmira Məmmədova AZƏRBAYCANDA HOLDİNG ŞİRKƏTLƏRİNİN VƏ MALİYYƏ SƏNAYE QRUPLARININ İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	15
Билал Асадов, Насими Вагабов СОСТОЯНИЕ ПАТОЛОГИЧЕСКОГО ПРОСОНОЧНОГО СОСТОЯНИЯ В СУДЕБНО- ПСИХИАТРИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ	22
Nadir Əkbərov İQTİSADI BÖYÜMƏDƏ NEFT AMİLİ	30
Билал Асадов, Алипаша Зейналов, Насими Вагабов КЛИНИКО-ПСИХОПАТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ ЛИЧНОСТИ И ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ С ПЕРИНАТАЛЬНЫМ ПОРАЖЕНИЕМ ЦНС	37
Rəna Qurbanova, Şəfəq Əsədova, Şərifə Vahabova UŞAQLIQ CİSMİNİN VƏ BOYUNUN ENDOKRİN-HÜCEYRƏLİ XƏRÇƏNGİNİN DİAQNOSTİKASI VƏ KLİNİK-MORFOLOJİ PARALELLƏRİ	45
Rəna Qurbanova, Şəfəq Əsədova, Şərifə Vahabova UŞAQLIĞIN ENDOKRİN HÜCEYRƏLİ XƏRÇƏNGİNİN MÜALİCƏSİ NƏTİCƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ VƏ PROQNOSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	51

SƏNAYE PARKLARINDA YENİ NƏSİL TEXNOLOGİYANIN TƏTBİQ EDİLMƏSİ ÜSULLARININ TƏDQIQI

¹Sədaqət İbrahimova, ²Emiliya Şahverənova, ³Nicat Cəfərov

^{1,2,3}Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, “Menecment” kafedrası,

¹Dosent, i.ü.f.d., ²Assistent, ³Magistrant.

Email: ibrahimovasadagat06@gmail.com

XÜLASƏ

Sənaye parkları respublikanın sənaye siyasətinə təsir edən bir vasitə kimi çıxış edir. Sənaye parklarının respublikanın siyasətində xüsusi formada rolu ola bilər və yaxud da coğrafi cəhətdən toplanmış çox saylı milli sənaye siyasətinin tətbiq olunması, sənaye istehsalında tətbiq olunan vahid bir siyasəti əhatə etməli olur. Sürətli sənayeləşməsi məqsədiylə sənaye parkları iş imkanlarını tək mərkəzdə cəmləşdirərək ticarət, investisiya, maliyyə məsələləri və maliyyə siyasətləri, energetika sahəsi və ətraf mühitin inkişafı siyasətləri, eyni anda konsaltinq və inkişaf aid edilməklə dəstək sistemləri, işçi qüvvəsinin inkişafı kimi xüsusiyyətləri də mövdukdur. Daha da çox inkişafa nail olan sənaye parklarının bəziləri mövcud institusional proqramlar çərçivəsində inkişaf etmişdir və beləliklə yeni investisiya mühiti həllinin mexanizm məhdudiyətləri, siyasət vəkilliyi kimi məsələlər meydana gəlmişdir. Sənaye parklarının əsas komponenti davamlı olaraq dinləməyə əsaslandığı üçün investorların təcrübələri, qüvvədə olan qanun və qaydalar, tam performans tələbləri, təşviq və inzibati təcrübələr onların fəaliyyətlərini təşkil edir.

Sənaye parklarının yaradılmasında ümumi beynəlxalq təcrübə deyərək ilk növbədə dünyanın ən nəhəng texnologiyalarının istehsalı, dünya ölkələrin istehsalatda istifadə etdiyi bütün yeni texnologiyaların mənbəyi olan “Silikon Vadisi” nəzərdə tutulur. Silikon Vadisi Amerikanın cənubunda yerləşir. İnformasiya və texnologiyaları birləşdirən sənaye zonasıdır. Bu ərazi dünya sənayesinin nəhəng formalı texno mərkəzi adını qazanmaq üçün hər hansı plan əsasında yaradılmamışdır. Bu tip struktura oxşar formalı sənaye parklarının planlı şəkildə yaradılması həyata keçirilir. Bunun üçün də yeni sahə strategiyaları və yeni planlar hazırlanıb yekunlaşdırılması bir çox ölkələrin təcrübələrində öz yerini tapır.

Azərbaycanda Silikon Vadisinə olan maraq son illərdə yaranıb. 2020-ci ilin fevralında Vadidə “Azərbaycan İnnovasiyalar Evi” fəaliyyətə başlayıb. ABŞ təcrübəsini əsas götürərək bu texnoloji ideyanı Azərbaycanda elm, təhsil və inteqrasiya səviyyəsini indiki səviyyəsi kimi reallaşdırmaq olar. Bu cür ideyaların reallaşması nəticəsində bir çox ölkələr yüksək inkişafa nail olublar. Amma aralarında uğursuzluğa düşər olanlar da olubdur. Göstərilən bu təcrübədən uğurla istifadə edən Sinqapur, Malayziya, İsveç və s. kimi ölkələr isə özünəməxsus xüsusi yol seçərək, öz yerli şərtlərinə uyğun öz vadilərini yaradıblar. Biz də bu şərtlərə, amillərə diqqət yetirməliyik. Azərbaycan artıq neçə illərdir ki, bir neçə ölkələrin uğuruna səbəb olan sənaye və texnologiya parklarının yaradılmasına başlayıb. Beləliklə, respublikada dayanıqlı inkişafı təmin etmək, daha da böyük nailiyyətlər qazanmaq kimi strateji planlar hazırlanır. Azərbaycanda Silikon Vadisinə olan maraq son illərdə yaranıb. 2020-ci ilin fevralında Vadidə “Azərbaycan İnnovasiyalar Evi” fəaliyyətə başlayıb. ABŞ təcrübəsini əsas götürərək bu texnoloji ideyanı Azərbaycanda elm, təhsil və inteqrasiya səviyyəsini indiki səviyyəsi kimi reallaşdırmaq olar. Bu cür ideyaların reallaşması nəticəsində bir çox ölkələr yüksək inkişafa nail olublar. Amma aralarında uğursuzluğa düşər olanlar da olubdur. Göstərilən bu təcrübədən uğurla istifadə edən Sinqapur, Malayziya, İsveç və s.

kimi ölkələr isə özünəməxsus xüsusi yol seçərək, öz yerli şərtlərinə uyğun öz vadilərini yaradıblar. Biz də bu şərtlərə, amillərə diqqət yetirməliyik. Azərbaycan artıq neçə illərdir ki, bir neçə ölkələrin uğuruna səbəb olan sənaye və texnologiya parklarının yaradılmasına başlayıb. Beləliklə, respublikada dayanıqlı inkişafı təmin etmək, daha da böyük nailiyyətlər qazanmaq kimi strateji planlar hazırlanır.

Açar sözlər: sənaye parkı, texnopark, innovasiya, texnologiya, Silikon Vadisi, 3D texnologiyası.

Giriş

“Yeni iqtisadiyyat”da hər bir ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin səviyyəsi sənayedə innovasiya fəallığından asılıdır. Dünya təcrübəsində qəbul olunmuşdur ki, yeni məhsullara və istehsallara investisiya yatırılarkən firma və müəssisələr xalq təsərrüfatını ayrı-ayrı subyektinin maliyyə-iqtisadi vəziyyətindən, reytingindən başqa həmçinin bu və ya digər ölkədə uğurlu innovasiyalı müəssisə və sahibkarların nə qədər çoxsaylı olmaları və kəmiyyətin necə artmasını təhlil edirlər.

Hazırda ABŞ-da 35%, RF-də 4-5% sənaye müəssisələri öz fəaliyyətlərinə innovasiya işləmələrini inkişaf etdirir və tətbiq edirlər. Kiçik biznesdə innovasiyon müəssisələr payı ABŞ-da 4-5%, RF-də isə 1% təşkil edir. Belə bir şəraitdə texnoloji parkların rolu artır. Texnoparklar innovasiyanı stimullaşdırmağa, onun tərkibində müəssisələr üçün yeniliklərin edilməsi, motivləndirmə və onların əlverişli məhsula çevrilmələri, gələcdə isə uğurlu şirkətlər kimi formalaşmaları üçün imkan və şərait yaradır.

Hazırda ölkədə texnoloji parklarının yaradılması üzrə təcrübə toplanılmış və ondan faydalanaraq Naxçıvanda da texnoparkın yaradılması üçün zəruri ciddi potensialın olması nəzərə alınaraq Muxtar Respublikanın ərazisində elmi və sənaye parkının yaradılması daha perspektivli hesab edilir. Naxçıvan Türkiyə və İran dövlətlərinin ərazisindən keçməklə Avropaya və Asiyaya, hava nəqliyyatı vasitəsilə isə birbaşa dünyanın istənilən ölkəsinə çıxış imkanları mövcuddur. Azərbaycanda ilk texnologiya parkı (Sumqayıt texnologiyalar parkı) 22 dekabr 2009-cu ildə ölkə başısı cənab İlham Əliyevin tərəfindən istifadəyə verilmişdir. STP-nin yaradılmasında məqsəd ölkədə sənayenin neft sektorundan asılılığını azaltmaq, yeni müasir elmtutumlu, yüksək texnologiyalı istehsalların yaradılması, dünya bazarına çıxarıla biləcək məhsulların istehsalını təşkil etmək və əhalini iş yerləri ilə təmin etməkdən ibarətdir.

Sumqayıt texnoparkının, Sumqayıt kimya sənaye parkının, Balaxanı sənaye parkının və s. yaradılması baza müəssisələrinin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin 4 müəyyən dərəcədə yaxşılaşmasına, həmçinin kiçik və orta ölçülü müəssisələrin fəaliyyətinin fəallaşmasına təkan vermişdir. Lakin sumqayıt texnologiyalar parkının bir neçə il fəaliyyətini qurması və tam gücü ilə olmasa da orta səviyyədə işləməsi eyni zamanda 3500-ə qədər insanı iş yerləri ilə təmin edirdi. Dünya bazarında neftin qiymətinin 2,5 dəfə aşağı salınması və ölkələrin iqtisadiyyatındakı durğunluq və iqtisadi qeyri-sabitlik STP-nin işinə də güclü neqativ təsir etmişdir ki, hazırda demək olar ki, bütün rezident müəssisələr qismən fəaliyyət göstəririlər.

Texnoparkların yaradılması məqsədli istiqamətləri dövrün, dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər nəticəsində müəyyən dərəcədə transformasiyaya uğramışdır.

Yaradılan texnoparkların əksəriyyəti əsas iki məqsədin reallaşdırılmasına orientr edilmişdir: mövcud resurslardan istifadə və yeni texnologiyanın cəlb edilməsi hesabına istehsal fəaliyyətini aktivləşdirmək. Hələ də texnoparkların təşkilində yeni texnologiyanın yaradılması zəncirinin reallaşdırılması üçün şəraitin formalaşdırılması məqsədi onların ümumi məqsədinin əsasını təşkil etmir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının imzalanması ölkədə bir neçə sənaye parklarının, sənaye məhəllələrinin yaradılmasına imkan vermişdir. Qeyd edilən qanun və sərəncamlardan irəli gələn vəzifələrin icrası imkan verəcəkdir ki, perspektivdə ölkənin müxtəlif ərazilərində innovasiyon fəaliyyəti ilə fərqlənən sənaye və infrastruktur sahələri, müəssisələri yaradılsın və nəticə etibarı ilə yerlərdə sosia-iqtisadi problemlərin həll ediləsinə öz töhfəsini versin.

Qabaqcıl tenoloji parkların təcrübəsinə söykənərək söyləmək olar ki, «Elmi parkların» təsisçiləri ilk növbədə universitetlər, texniki və digər ali təhsil ocaqları, elmi və konstruktor təşkilatlarıdır. Belə ki, onların «Elmi parkların» yaradılmasına yatırımları elmi ideyalar, tətbiqi biliklər, kəşflər, elmi məsləhətlər, müvafiq ərazilərin, meydanların, avadanlıq və kitabxanaların onların istifadələrinə verilməsi və s. ola bilər.

Əgər Azərbaycanda yaradılmış texnoparklar yalnız təsisçilərin tələblərini icra etməklə, özlərinin yaratdığı dar indiki çərçivədən çıxmasalar, o zaman yerli texnoloji parkların perspektivləri yaxşı görünür. Bunu əyani olaraq yerli texnoparkların inkişaf dinamikasının nə qədər zəif olması ilə müşahidə etmək olar. Bu inkişaf tempi qərbin inkişaf tempindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır. Məsələn, çox da böyük olmayan Finlandiya ölkəsində 7 texnopark yaradılmışdır ki, onlar bir-birindən fərqli olmaqla bərabər işlərində müstəqil, azad olma əlamətlərinə görə oxşardılar. Finlandiyanın ən iri texnoparkı Tamparedədir. Hətta Finlandiyada da böhran rüşümlərinin özünü büruzə verdiyi bir indiki şəraitdə texnopark özünün mövcud vəziyyətini qoruyub saxlamışdır. Uğurun səbəbi isə təsisçilərdən asılılıq dərəcəsinin cüzi olması və müstəqil olaraq qərar qəbul etmə və s. kimi imkanlara malik olmalarıdır.

Müxtəlif mənbələrdə verilən məlumatlara görə Amerika Birləşmiş Ştatlarında texnoparklar əsasən təbii proses olaraq yaradılmışdır.

Yaponiyada isə dövlət siyasətini uyğun olaraq yaradılır və dövlətin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında inkişaf edirlər. Onlar ilk dövrdən dövlətin strateji məqsədləri olmaqla dövlətin dəqiq müəyyən etdiyi plan üzrə inkişaf edirlər. Yaponiyada «Texnopolis» proqramı həyat keçirilir. Bu proqrama uyğun olaraq Yaponiyanın bütün əraziləri mövcud 19 texnoloji park şəbəkəsindən ibarətdir.

Texnoparklar Azərbaycanda da demək olar ki, həmçinin onlar dövlətin müəyyən etdiyi formada və strukturda təşkil edilir. Milli texnoloji parkların inkişaf etdirilməsi üçün Yaponiya hökuməti tərəfindən xüsusi proqram hazırlanmışdır:

- vençur biznesi üçün subsidiya, az faizli kreditlərin verilməsi, sənaye güclərinin və binalarının icarəsinə görə ödənişlərin azaldılmasını nəzərdə tutan «Texnopolislərin inkişaf planı»;
- regional istehsalların və ixtisaslaşma üzrə onların birliklərinin ərazi təmərküzləşməsinə nəzərdə tutan «Elmi istehsalların yerləşdirilməsi planı»;
- müəssisənin ilkin fəaliyyət mərhələsində inkişafına zəmin yaradan «Baza tədqiqatlar planı». Bu proqramlarda layihə iştirakçılarında əlavə imtiyazların verilməsi üzrə səlahiyyətinə malik yerli özünü idarə etmə orqanlarının yerli vergilərdən azadolma, yerli büdcədən məqsədli dotasiyaların və kreditlərin ayrılmasında xüsusi rol malik olurlar.

Yaponiya hökuməti xarici investorların cəlb edilməsi üçün imtiyazlı şərtlər sistemini hazırlamışdır. Məsələn, O Kiyuşa texnoparkına elmi və istehsal güclərinə vəsait yatırmaq istəyən investorlara bələdiyyə orqanı birinc ödənişini 2 ildən sonra balamaqla 10 il müddətinə 1-8% altında on milyon dollara qədər kredit verirlər. Sukube Yaponiyanın birinci yaradılmış texnoloji parkıdır. Yaponiyanın müasir iqtisadi inkişafı şəraitində və dünyada yeni-yeni sənaye texnoloji

parklarının, şəhərcikləri yaradılmasının vüsət aldığı bir şəraitdə orada yeni şəhərciklər salınmır, məhz mövcud olanlar təkmilləşdirilir və daha iri şəhərlərə çevrilirlər. Yaponiya texnopolisləri yalnız elmi deyil həmçinin təmiz istehsal istiqamətinə də malikdirlər.

Yaponiya texnopolislərində müxtəlif təyinatlı yüksək texnologiya hazırlanır və müəssisə və təşkilatlara təqdim edilir. Bu texnoloji məhsullara aşağıdakıları aid etmək olar:

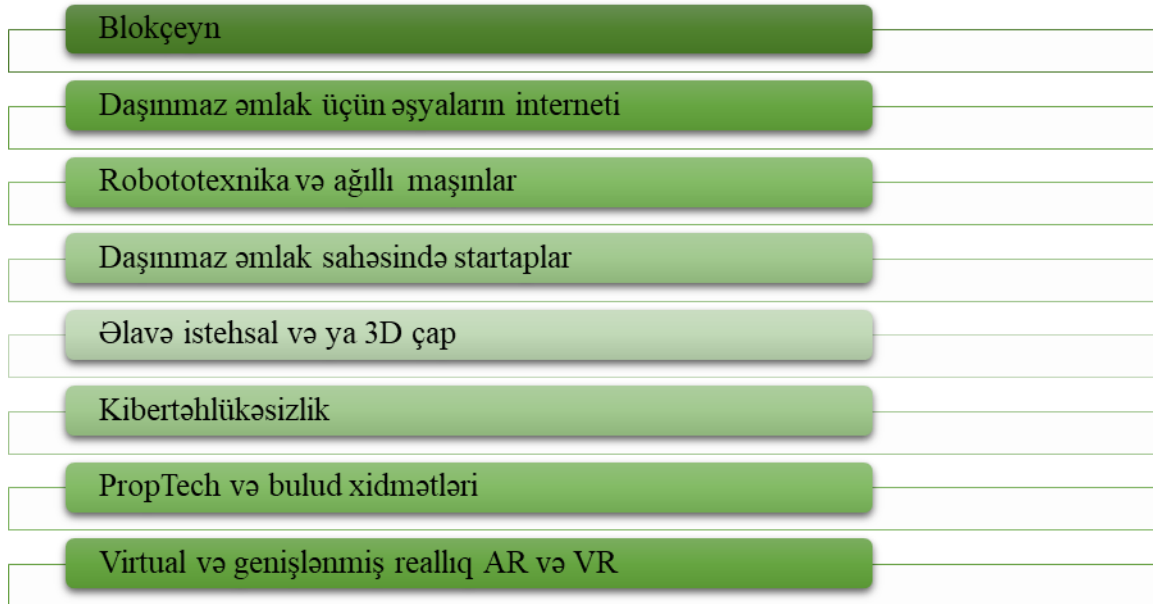
- proqram təminatı;
- biotexnologiya;
- robototexnologiya;
- yeni material növlərinin istehsalı;
- yeni enerji mənbələrinin müəyyən edilməsi və mənimsənilməsi;
- elektronikanın istehsalı.

Şəkil 1. Yapon texnoloji məhsulları

Sənaye parklarında yeni nəsil texnologiyaların tətbiqi iqtisadi və siyasi yeniliklərə və inkişafa gətirib çıxarır. Bu texnologiyaların analiz edilərək Azərbaycanda tətbiq olunması isə zəruri hallardan biridir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Blokçeyn;
- Daşınmaz əmlak üçün əşyaların interneti;
- Robototexnika və ağıllı maşınlar;
- Daşınmaz əmlak sahəsində startaplar tərəfindən hazırlanmış süni intellektə əsaslanan AI əsaslı alqoritmlər;
- Əlavə istehsal və ya 3D çap;
- Kibertəhlükəsizlik;
- PropTech və bulud xidmətləri;
- Virtual və genişlənmiş reallıq AR və VR.

Şəkil 2. Yeni nəsil texnologiyalar.

Blokçeyn. Bu texnologiya rəqəmsal əməliyyatlar üçün getdikcə populyarlaşır. Praktiki, anı hər yerdə mövcuddur və müstəsna təhlükəsizlik protokollarına malikdir. Beləliklə, o, başladığı yerdə kriptovalyutalardan kənarda genişlənir. Onun genişlənməsi o qədər sürətlə baş verir ki, 2025-ci ilə qədər dünya ÜDM-nin təxminən 10%-i bu texnologiyadan asılı olacaq. Tranzaksiya jurnalına bənzər elektron kitab kimi, blokçeyn mikroödəmələrə və kraudfundingə imkan verir, şəxsiyyət və müəllif hüquqlarını qoruyur, ağıllı müqavilələri idarə edə, hərəkətləri yoxlaya, səsvermə sistemlərini qoruya bilər.

“Tokenləşdirmə” aktivlərin dəyərini tamamilə və ya qismən blokçeynində saxlanılan tokenlərə bölmək üçün kriptovalyutadan istifadə deməkdir. Bu tokenləri yalnız böyük investor qrupları deyil, həm də hər hansı bir layihəni maliyyələşdirmək üçün daha kiçik qruplar alıb və sata bilər.

“Ağıllı müqavilələr” brokerlər və ya hüquqşünaslar kimi istənilən əməliyyatda vasitəçilərin sayını azaldır. Satıcı bütün əmlak təfərrüatlarını daxil edir, alıcı isə məlumatlarını şifrələnmiş və təhlükəsiz ağıllı müqaviləyə əlavə edir. Kompüter protokolları əməliyyat şərtlərini yoxlayır və hər iki hissə əvvəlcədən müəyyən edilmiş bütün şərtlərə cavab verənə qədər tamamlanmır. Beləliklə, əməliyyatlar qısa müddətdə və daha az saxtəkarlıq şansı ilə tamamlana bilər.

Blockchain-ə “mülkiyyət başlıqları” əlavə etmək məlumatın yoxlanmasına gəldikdə vaxta və pula qənaət edə bilər. Mülkiyyət hüquqlarının kağız üzərində deyil, onlayn olması ilə mülkiyyət sığortasına ehtiyacı aradan qaldırmaq, həmçinin tikinti, zədə və ya əmlakla bağlı yenilənmələr haqqında məlumatları daha sürətli yeniləmək mümkündür. Həqiqətən də, blokçeyn texnologiyası əmlakla bağlı istənilən əməliyyata daha çox əminlik verir.

Daşınmaz əmlak üçün əşyaların interneti. IoT dizayn və tikintidən tutmuş yaşayış və idarəetməyə qədər binaların hər tərəfini dəyişdirir. Daşınmaz əmlak və tikinti sənayesi üçün həllərin IoT ekosistemi sürətlə böyüyür. Bunlar ən son tətbiqlərdən bəziləridir: Bina Məlumat Modelləşdirməsi (BIM) layihələndirmə və tikinti zamanı binanın strukturunun və daxili

sistemlərinin intellektual 3D modelini yaratmaq üçün bir prosesdir. İstənilən dəyişikliklər asanlıqla daxil edilə bilər və proqram eyni vaxtda təsir edə biləcək bütün digər planları nəzərdən keçirir və yeniləyir. Bina istismara verildikdən sonra BIM binada quraşdırılmış smart sensorlardan istifadə edir, məsələn, enerji və su istehlakı, temperaturun dəyişməsi və ya insanların hərəkəti kimi nümunələri izləmək və modelləşdirmək. Bundan əlavə, bütün bu məlumatlar gələcək layihələri dəqiqləşdirmək üçün təhlil edilə bilər.

Binanın dəstək sistemində ağıllı sensorların quraşdırılması onun ətraf mühitə ümumi təsirini azalda bilər. Bunlar havanı, enerjini və suyu bina boyunca rəşional şəkildə idarə edə və paylaya bilər. Ağıllı ekobinalar boş olduqda lazımsız dəstək sistemlərini avtomatik söndürür və ya sızma halında boruları bağlayır. Məsələn, günəş işığını maksimum dərəcədə artırmaq üçün pərdələri açıb bağlaya bilərlər.

Prefabrik tikinti komponentlərinin istifadəsi ənənəvi tikinti üsullarından daha sürətli və daha ucuzdur və tikinti tullantılarının azaldılmasına kömək edir. Bununla belə, çoxsaylı prefabrik hissələrin istifadəsi koordinasiya üçün mürəkkəb ola bilər. IoT təchizat zənciri boyunca prefabrik komponentləri izləmək üçün radiotezlik identifikasiyası sensorları ilə bu problemi həll etməyə kömək edir. Bu sensorlar gecikmələri azaldır, eyni zamanda bir neçə layihə performans göstəriciləri ilə binanın gedişatını real vaxtda təqdim etməyə imkan verir.

Proqnozlaşdırılmış texniki xidmət üçün sensorlarla təkmilləşdirilmiş tikinti avadanlığı və mexanizmləri vaxta qənaət edə və tikinti layihələrində gecikmələrin qarşısını ala bilər. Temperatur və ya vibrasiya kimi göstəricilərdəki dalğalanmaların uzaqdan monitorinqi vasitəsilə avadanlıq sıradan çıxmaздan əvvəl işçilərə texniki xidmət xəbərdarlığı vermək üçün anormal nümunələri aşkar etmək mümkündür.

Robototexnika və ağıllı maşınlar. Mexatronika və robototexnika sahəsində elmi irəliləyişlər sürətlə praktikaya keçir. Daşınmaz əmlak və tikinti sənayeləri keyfiyyəti, məhsuldarlığı və səmərəliliyi artırmaq üçün təhlükəli və ya çox təkrarlanan işlərdə yarı avtonom maşınlar tətbiq etməyə başlayır. Məsələn, robot qollar beton, kərpic, polad və taxta konstruksiyaları əvvəlcədən yığa bilər. Müxtəlif sensorlarla təchiz edilmiş avtonom roverlər maneələrdən yayına, materialları daşıya, personalın təhlükəsizliyinə və struktur bütövlüyünə nəzarət etmək üçün tikinti meydançasını gəzə bilər. Bundan əlavə, ekzoskeletlər işçiləri fiziki fəaliyyətlər zamanı xəsarətlərdən qorumağa və işin qabiliyyətini və sürətini artırmağa kömək edir. Pilotsuz təyyarələr adətən tikinti sahələrində tərəqqi yoxlamaları, geniş əraziləri bir neçə dəqiqə ərzində öyrənmək və işçilərin zərər görməməsini təmin etmək üçün görülür. Yeni nəsil robotlar və ağıllı maşınlar birlikdə sənaye parklarının tikintisində təhlükəsizliyi və məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq.

Daşınmaz əmlak sahəsində startaplar tərəfindən hazırlanmış süni intellektə əsaslanan AI əsaslı alqoritmlər bazara yenidən daxil olur. Tərtibatçılar arasında populyarlıq qazanan üç AI tətbiqi var: Layihə proqramlaşdırma optimallaşdırıcıları layihənin çatdırılması üçün milyonlarla alternativini nəzərdən keçirmək və ümumi planlaşdırma prosesini davamlı olaraq təkmilləşdirmək üçün böyük məlumatlara etibar edə bilərlər.

Tikinti sahələrində toplanmış videogörüntülərdən təsvirin tanınması və təsnifat proqramı gələcək təlim prioritetlərini məlumatlandırmaq üçün davranış nümunələrini müəyyən edə və təhlil edə bilər.

Təkmilləşdirilmiş analitik platformalar binadakı sensorların məlumatlarını toplaya və təhlil edə, nümunələri başa düşə və real vaxt həllərini həyata keçirə bilər, bununla da xərcləri azaldır,

profilaktik təmirə üstünlük verir və planlaşdırılmamış fasilələrin qarşısını alır. AI sənaye binalarını ağıllı edə bilər; başqa sözlə, özünü idarə edə və icarəçilərə fəal kömək edə bilər. Bu texnologiyanın qabaqcılları sənayenin istiqamətini təyin edəcək və eksponent olaraq qısa və uzunmüddətli fayda əldə edəcəklər.

Əlavə istehsal və ya 3D çap. Getdikcə daha çox daşınmaz əmlak tərtibatçıları prefabrik komponentlərlə yüksək keyfiyyətli məhsullar çatdırmaq üçün 3D çapdan istifadə edirlər. Sənaye üçün nəzərdəcarpacaq bəzi üstünlüklərə aşağıdakılar daxildir:

Prefabrik materiallar və ya hissələrin sifarişi ilə onun emalı arasında vaxtın əhəmiyyətli dərəcədə azalması.

3D çap daha çox fərdiləşdirilə bilən məhsul üçün real vaxt rejimində istehsal prosesini izləyərkən prototipləşdirmədə çeviklik verir.

O, davamlı tikinti metodunu təmsil edir, çünki o, standart komponentlərin istehsal üsullarından daha çox xammaldan istifadəni optimallaşdırır. Beləliklə, tullantıları əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu, məftil, boru kəmərləri və digər dəstək xidmətlərini yerləşdirmək üçün struktur komponentlərin içərisində boş yerlər buraxmağa imkan verir. Əlverişlilik və dəqiqlik baxımından istehsal çətinliklərinə baxmayaraq, daşınmaz əmlak tərtibatçıları artıq 3D çap ilə təcrübə və yeniliklər edirlər.

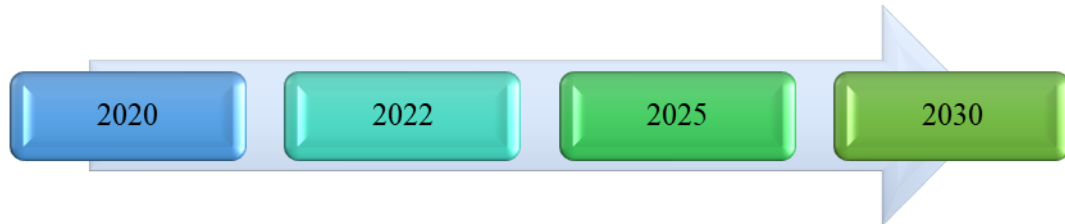
Kibertəhlükəsizlik. Şirkətlər rəqəmsallaşdıqca, biznes üçün həssas və kritik məlumatlarla bağlı təhlükəsizlik narahatlıqları yaranır. Bütün rəqəmsal texnologiyalar kiber hücumlara qarşı həssasdır. Məsələn, təcavüzkarlar fidyə tələb etmək, onu satmaq və ya məhv etmək üçün binaya, ekipajsız nəqliyyat vasitələrinə və hətta həssas məlumatlara nəzarət etmək üçün IoT zəifliklərindən istifadə edə bilərlər. Şəbəkəyə nə qədər çox istifadəçi və cihaz qoşulsa, şəxsiyyətin idarə edilməsi, məlumatların pozulması və məlumatın qorunması ilə bağlı daha çox rəqəmsal təhlükəsizlik protokolları möhkəm olmalıdır. Buna görə də, daha çox daşınmaz əmlak şirkətləri hansı İKT sistemlərinin risk altında olduğunu müəyyən etmək üçün kiber təhlükəsizlik strategiyalarını həyata keçirməyə meyllidirlər.

PropTech və bulud xidmətləri. Daşınmaz əmlak sənayesi tez-tez layihənin inkişafı, maliyyələşdirilməsi, icarəsi, əmlakın idarə edilməsi və ya uzaqdan idarəetmə və məlumatlara çıxış üçün bulud əsaslı həllərdən istifadə edir. Əmlak texnologiyası və ya PropTech kimi tanınan yeni sektor şəffaflığı, məlumatların qorunmasını, verilənlər bazalarının, iş axınlarının, saytların real vaxt rejimində izlənilməsini, personalın və aktivlərin geolokasiyasını və əməliyyat statusunu artırmaq üçün bulud texnologiyasına əsaslanan bu platformaları yaradır. İnsanlar istənilən yerdə və istənilən vaxt məlumat əldə edə bildikləri üçün PropTech platformaları şirkətlər daxilində, həmçinin müştərilər və təchizatçılarla ünsiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Dünyada bir neçə PropTech start-up tərtibatçıları var, lakin onlar çoxalır. Rayon Texnologiyaları tərtibatçılara son istifadəçilər üçün unikal tikinti təcrübələri yaratmağa imkan verən ağıllı tikinti proqramı təklif edir.

Bundan əlavə, o, əmlakın təhlili və sahənin qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Dalux dizayndan obyektin idarə olunmasına qədər tikinti prosesini rəqəmsallaşdırır. Nəhayət, Proda Excel-də daşınmaz əmlak məlumatlarının standartlaşdırılması üçün süni intellektlə işləyən proqram təminatına malikdir.

Virtual və genişlənmiş reallıq AR və VR sürətlə inkişaf edən sənayedir və başqalarının böyüməsini stimullaşdırmaq qabiliyyətinə malikdir. 2020-ci ilə qədər 30 milyard ABŞ dolları həcmində sənaye olacağı gözlənilir. Daşınmaz əmlak və tikinti sənayesində AR və ya VR xidmətləri təklif edən şirkətlərin sayı artmaqdadır. Hər iki texnologiya insanların ziyarət və mülklərlə qarşılıqlı əlaqəsini dəyişir. Onlar alış və ya icarə qərarlarını fiziki ziyarətlərlə məhdudlaşdırmadan, dünyanın istənilən yerində müştərilərin və ya satış agentlərinin cihazlarında 360 dərəcə videolar və ya virtual “turlar” ilə hələ tikilməkdə olan binaların tanıtımını asanlaşdırır. Dördüncü Sənaye İnqilabı iqtisadiyyatı, cəmiyyəti və ətraf mühiti heç vaxt olmadığı kimi dəyişir. Nəticədə hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar onun həddlərini müəyyən etmək və hamı üçün fayda təmin etmək üçün qaydalar yaratmağa başladılar. OECD məhsuldarlığa və ticarət axınına maneələr yaratmadan istifadəçiləri və onların məlumatlarını qorumaq üçün e-ticarət kimi qlobal sənayelər üzrə tənzimləmələri ölkələr arasında uyğunlaşdırmaq üçün səylər göstərmişdir. İnkişaf etməkdə olan sənayelər üçün bəzi ölkələr zamanla uyğunlaşmaq və texnoloji inkişafı təmin etmək üçün kifayət qədər çevik olan sandbox tənzimləyici çərçivələr yaradır. Məsələn, maliyyə texnologiyaları və ya FinTech Böyük Britaniya, Sinqapur və Meksika kimi bir neçə ölkədə tənzimləyici qum qutularına malikdir. Daşınmaz əmlak və tikinti biznesləri hər kəsin böyüməsini artırmaq üçün PropTech üçün oxşar hüquqi çərçivələri müdafiə etməlidir.

Təhlükəsiz təchizat zəncirləri üçün beynəlxalq siyasətlər 2001-ci ildə baş verən terror hücumlarından sonra dünyada insanların və malların axınında təhlükəsizlik nəzarətinin gücləndirilməsi müşahidə olunur. Hökumətlər və beynəlxalq agentliklər o vaxtdan bəri qaçaqmalçılığın, terrorizmin, çirkli pulların yuyulmasının və son zamanlar hakerliyin qarşısını almaq üçün maddi və qeyri-maddi təchizat zəncirlərinin təhlükəsizliyini təşviq etdilər. Bir sıra ictimai proqramlar gömrük səlahiyyətli orqan prosedurları nəzərdən keçirir və tələblərə cavab verən şirkətləri sertifikatlaşdırır. Əsas məqsəd qlobal müəssisələrin bütün zəncirini qorumaqdır. Belə proqramların bəzi nümunələri “Terrorizmə qarşı Gömrük Ticarət Tərəfdaşlığı” (C-TPAT), “Tərəfdə Tərəfdaşlıq” (PIP) və “Səlahiyyətli İqtisadi Operator” (AEO) ola bilər. Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) tərəfindən hazırlanmış bu sonuncu proqram qlobal təchizat zəncirlərindəki şirkətləri riskləri minimuma endirmək üçün ciddi təhlükəsizlik protokollarını tətbiq etməyə təşviq edir. İcarəçilər bu cür sertifikatlar tələb etməyə meylli olduqlarından və bəzi hökumətlər tələblərə cavab vermək üçün unikal üstünlüklərlə mükafatlandırdıqları üçün həm icarəçi şirkətlər, həm də sənaye parkları daha təhlükəsiz təchizat zəncirlərinə töhfə verirlər.

Şəkil 3. Sənaye parklarının illər üzrə plan dəyişimi.

2020- Meksikada sənaye daşınmaz əmlak istehsalçıları daha çox təmsilçilik və institusional əlaqələr üçün ticarət palatasına malikdirlər.

2022- Sənaye daşınmaz əmlak sənayesi daim yenilənən, gündəmi dəstəkləyən və tanıtım fəaliyyətlərini asanlaşdıran Meksikadakı sənaye parklarının məcmusunu əhatə edən vahid və standartlaşdırılmış məlumat sistemində malikdir.

2025- Meksikadakı sənaye parklarının ən azı üçdə biri intellektualdır və sənaye 4.0 istifadəçilərini cəlb edə bilər, milli standartlara uyğun yüksək əlavə dəyərli infrastruktur və xidmətlər təqdim edir. 2030- Meksikadakı hər bir sənaye parkı milli və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq sosial rifah, ətraf mühitə qayğı və iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün tədbirlər və qabaqcıl təcrübələr həyata keçirir.

Ölkələr yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini inkişaf etdirmək üçün müvafiq siyasət həyata keçirdikcə, texnologiya rifaha müsbət təsir göstərir. Həmçinin, istedadlar XBI cəlb etmək üçün getdikcə vacib olduğundan, hökumətlər davamlı olaraq təhsil və əmək siyasətləri üzərində işləməlidir ki, yeni nəsillər Dördüncü Sənaye İnqilabının tələb etdiyi bacarıqlara malik olsunlar. Bunu nəzərə alaraq, Ümumdünya Əmək Təşkilatı (ÜƏT) 2017-ci ildə Əməyin Gələcəyi üzrə Ümumdünya Komissiyasını yaratdı. Komissiya cəmiyyət-iş-texnologiya arasındakı əlaqəni təhlil etmək üçün dördlü sarmalları bir araya gətirir. Onun məqsədi sosial rifahı laqeyd qoymadan iş yerlərinin yaradılması problemi ilə üzləşmək üçün strategiyalar hazırlamaqdır. Eynilə, Komissiya məktəb və təlim planlarını hazırlayacaq ki, insanlar lazımı bacarıq və biliklərə yiyələnsinlər.

Nəticə

Azərbaycanın Avropa ilə Asiya arasında nəqliyyat dəhlizi rolu oynaması ölkəmizdə sənayenin inkişafına böyük yardımçı olmuşdur. Azərbaycanın əsas məqsədi, ölkədə dayanıqlı rəqabət qabiliyyətli sənaye parklarını yaratmaqla, ixracı artırmaq və ölkə iqtisadiyyatını daha da inkişaf etdirməkdir.

Sənaye parklarının inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı texnologiyaların tətbiqi zəruridir.

- Texnologiyaları mənimsəyən yeni yapon elmi;
- Proqram təminatı;
- Biotexnologiya;
- Robototexnologiya;
- Yeni material növlərinin istehsalı;
- Yeni enerji mənbələrinin müəyyən edilməsi və mənimsənilməsi;
- Elektronikanın istehsalı;
- Blokçeyn;
- Daşınmaz əmlak üçün əşyaların interneti;
- Robototexnika və ağıllı maşınlar;
- Daşınmaz əmlak sahəsində startaplar tərəfindən hazırlanmış süni intellektə əsaslanan AI əsaslı alqoritmlər;
- Əlavə istehsal və ya 3D çap;
- Kibertəhlükəsizlik;
- PropTech və bulud xidmətləri;
- Virtual və genişlənmiş reallıq AR və VR.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayşe Nur Albayrak, Turkey, “Opportunities for Sustainable Industrial Development in Turkey: Eco- Industrial Parks”, 6 December, 2014, səh. 639-642.
2. “A new model for the integration of science and mathematics: The Balance model” by S.Ahmet Kiray, Turkey, 2011.

3. Ankara Kalkınma Ajansı “Silikon Vadisi Ziyareti ve Bilişim Ekosistemi Dünya Örnekleri”. 18 Aralık 2015, səh. 25-34.
4. Tan J., Grat Britain, Growth of Industry Clusters and Innovation: Lesons From Beijing Zhongguancun Science Park. Journal of Busines Venturing, 21, 2006. səh. 827-850
5. Phillips S., Yeung W., 2003. Singapore, A Place For R&D? The Singapore Science Park. Urban Studies, 40, səh. 707-732.
6. Jianfang Zong1, Liang Chen1, Quansheng Li2, Zhenzhen Liu, China “The construction and management of industrial park digitalization and its application services”. 14 July 2016.
7. The construction and management of industrial park digitalization and its application services, Jianfang Zong1, Liang Chen1, Quansheng Li2, Zhenzhen Liu2. China, 15 march 2015, səh. 365-369.

STUDY OF NEW GENERATION TECHNOLOGY APPLICATION METHODS IN INDUSTRIAL PARKS

¹Ibrahimova Sadagat, ²Emilia Shahveranova, ³Nijat Jafarov

Azerbaijan State Oil and Industry University, "Management" departament.

^{1,2,3}Azerbaijan State Oil and Industry University, "Management" departament.

¹Associate professor, Ph.D., ²Assistant, ³Master student.

Email: ibrahimovasadagat06@gmail.com

ABSTRACT

Industrial parks act as a means of influencing the industrial policy of the republic. Industrial parks may have a special role in the politics of the republic, or the application of a large number of national industrial policies, geographically collected, should include a unified policy applied in industrial production. With the aim of rapid industrialization, industrial parks concentrate business opportunities in a single center and have features such as trade, investment, financial issues and financial policies, energy sector and environmental development policies, support systems including consulting and development at the same time, and workforce development. Some of the industrial parks that have achieved even more development have developed within the framework of existing institutional programs, and thus new investment environment solution mechanism limitations, policy advocacy issues have arisen. As the main component of industrial parks is based on continuous listening, investor practices, applicable laws and regulations, complete performance requirements, incentives and administrative practices shape their activities.

When speaking of the general international experience in the creation of industrial parks, first of all, the production of the world's largest technologies, the source of all new technologies used by the countries of the world in production, "Silicon Valley" is meant. Silicon Valley is located in the South of America. It is an industrial zone that combines information and technologies. This area was not created on the basis of any plan to win the name of the giant-shaped techno center of the world industry. Planned creation of industrial parks similar to this type of structure is being

carried out. For this, new field strategies and new plans are developed and finalized in the practices of many countries.

Interest in Silicon Valley in Azerbaijan has arisen in recent years. In February 2020, "Azerbaijan Innovation House" started operating in Vadi. Based on the experience of the United States, this technological idea can be realized in Azerbaijan with the current level of science, education and integration. As a result of the realization of such ideas, many countries have achieved high development. But there were those who failed. Singapore, Malaysia, Sweden, etc. have successfully used this experience. countries like have chosen their own special path and created their own valleys according to their local conditions. We should also pay attention to these conditions and factors. For several years now, Azerbaijan has started the creation of industrial and technology parks, which have led to the success of several countries. Thus, strategic plans are being prepared to ensure sustainable development and achieve even greater achievements in the republic. Interest in Silicon Valley in Azerbaijan has arisen in recent years. In February 2020, "Azerbaijan Innovation House" started operating in Vadi. Based on the experience of the United States, this technological idea can be realized in Azerbaijan with the current level of science, education and integration. As a result of the realization of such ideas, many countries have achieved high development. But there were those who failed. Singapore, Malaysia, Sweden, etc. have successfully used this experience. countries like have chosen their own special path and created their own valleys according to their local conditions. We should also pay attention to these conditions and factors. For several years now, Azerbaijan has started the creation of industrial and technology parks, which have led to the success of several countries. Thus, strategic plans are being prepared to ensure sustainable development and achieve even greater achievements in the republic.

Keywords: industrial park, technopark, innovation, technology, Silicon Valley, 3D technology.

AZƏRBAYCANDA HOLDİNG ŞİRKƏTLƏRİNİN VƏ MALİYYƏ SƏNAYE QRUPLARININ İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

¹Natavan Ələkbərova, ²Esmira Məmmədova

¹ADNSU, Magistrant, ORCID: 0000-0002-6048-8736

²ADNSU, dosent, iqtisad elmləri namizədi.

E-poçt ünvanı: ¹natavan.alakbarova@mail.ru, ²ai_1280@mail.ru

XÜLASƏ

İqtisadiyyatın transformasiyası prosesində biznesin müxtəlif təşkilati formaları: səhmdar cəmiyyətləri, maliyyə-sənaye qrupları, holding şirkətləri yaradılmışdır. Korporativ idarəetmənin müasir strukturu olan holding şirkəti ticarət, maliyyə və digər kommersiya fəaliyyətini birgə həyata keçirən qarşılıqlı əlaqəli hüquqi şəxslərin məcmusudur. Holding şirkətlərinin aktivlərinin çox hissəsi başqa kompaniyaların, səhmdar cəmiyyətlərinin səhmləri təşkil edir. Məqalədə Azərbaycanda mövcud olan holding şirkətlərinin idarəetmə xüsusiyyətlərindən bəhs edilir, bu sistem araşdırmağa cəlb edilir.

Açar sözlər: holding şirkətləri, sərmaye qrupları, idarəetmə, iqtisadiyyat, təkmilləşdirmə.

Giriş

Holdinqlər dünya praktikasında ilk dəfə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da “antitrest qanunları” ilə trest sisteminin qadağan olunması nəticəsində ortaya çıxmışdır. Azərbaycanda isə holding sisteminin müstəqillik qazandıqdan sonra 1990-cı illərdən etibarən əhəmiyyət qazanmağa başladığını söyləmək olar. Son zamanlar Azərbaycanda yeni kompaniyaların yaranmasının daim baş verən prosesləri, artıq işləyənlərin təşkilati-hüquqi cəhətdən yenidən qurulması (qovuşma, birləşdirilmə, müstəqil firmaların ayrılması), onların dağıdılması və müflisləşməsi kapitalın iqtisadiyyatın elə bir sferasına yönəldilməsi ilə müşayiət olunur ki, orada onun daha rentabelli istifadəsi gözlənilsin.

Kapitalın mərkəzləşdirilməsinin effektiv formalarından biri müəyyən daxili strukturu olan qarşılıqlı bağlı təşkilatların qrupunu özlüyündə təmsil edən mürəkkəb təsərrüfat sistemlərinin yaranması və funksiyalaşdırılmasıdır. Məhz buna görə də Azərbaycanda iqtisadi mühitdə böyük, orta və kiçik biznesdə müəssisələrin konsolidə olunmuş (holding) qruplar şəklində birləşməsinin yayılması genişlənmişdir. Bunun səbəbləri kifayət qədər çoxdur: orta və kiçik müəssisələrin əksəriyyətinin biznesinin çoxprofilli olması, müəssisələrin ərazi və sahə ayrılıqları, konsolidə olunmuş vergi ödəyicisi kimi çıxmağa çalışmaq. Bir tərəfdən, bazarla (marketing siyasəti, bazar strategiyası) və maliyyə müstəqilliyi ilə bağlı operativ aktivlik zamanın tələbi kimi durur. Digər tərəfdən, yenə də ümumi rəhbərliyin vahid mərkəzi tələb olunur [1,79].

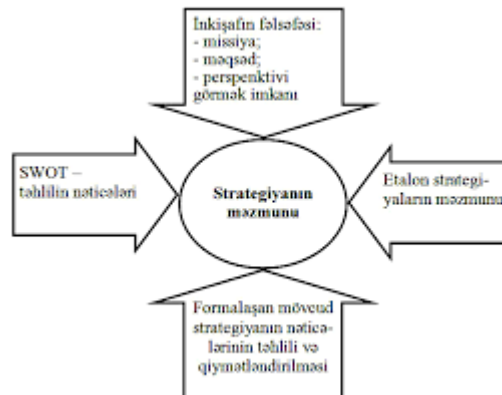
Holdinq şirkətlərinin təsnifatı prinsipləri.

Holdinq şirkətləri fəaliyyəti baxımından 2 yerə ayrılır: maliyyə və qarışıq. Kapitalın 50 %-dən çoxunu başqa kompaniyaların, müəssisələrin qiymətli kağızları və digər maliyyə aktivləri təşkil edən holding şirkəti maliyyə holdingi sayılır. Maliyyə holdingində müəssisələrin yalnız kapitalları birləşdirilir və ona görə də ana firma qız müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı vəzifələri yerinə yetirir.

1. Qarışıq holding şirkətində ana firma müstəqil təsərrüfat fəaliyyətilə məşğul ola bilər. Bu tip holding şirkətləri elmtutumlu və texnoloji cəhətdən əlaqəli təsərrüfat subyektləri üçün faydalıdır. Çünki həmin təşkilatlar mürəkkəb elmi-texniki, istehsal və başqa fəaliyyət növləri ilə məşğul olurlar. Qarışıq holding şirkətləri, həmçinin baş podratçı funksiyasını yerinə yetirmək, elmi-texniki və kommersiya işlərini həyata keçirmək, sənaye qruplarının adından xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malikdirlər [2,90]
2. Nəzarətdə saxladıqları şirkətlər baxımından da holdinqlər 2 yerə bölünür: birmərtəbəli və çoxmərtəbəli. Birmərtəbəli holdinqlərə ana şirkət və birbaşa ona bağlı olan qız şirkətlər daxildir. Qız şirkətlər birbaşa ana şirkətin nəzarəti və idarəçiliyində olurlar.

Çoxmərtəbəli holdinqlərdə ana şirkətin özünün başqa ana holding şirkətlərlə də əlaqəsi olur. Bundan aşağı mərtəbədə isə qız şirkətlər mövcuddur. Deməli, qız şirkətlər əvvəl ana holding şirkətində, sonradan isə bir ana holding şirkətində birləşirlər.

3. Müxtəlif holding münasibətlərini nəzərə almaqla holding şirkətlər 2 növə bölünür: «sərt» və «yumşaq» holding. «Sərt» holding-sənaye qruplarının əmlakına sahib olmağa, yumşaq holding isə birgə fəaliyyətin tənzimlənməsi haqqında müqaviləyə və digər münasibətlərə əsaslanır. Holding şirkətlərinin effektiv fəaliyyət göstərməsi düzgün idarəetmə modelinin seçilməsindən asılıdır.

Şəkil 1. Strategiyanın məzmunu

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən holding strukturları

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu xüsusiyyətləri birləşdirən struktur məhz holding strukturudur. Beləliklə, Azərbaycanın dünya iqtisadi cəmiyyətinə inteqrasiyasını müşayiət edən sürətlə gedən sosial-iqtisadi və siyasi proseslər özündə həm sinerjiyanı, həm də diversifikasiyanı üzvi birləşdirən inteqrasiya olunmuş-universal holdinqlərin yaranmasına imkan yaradır. Azərbaycanda indiki zamanda holding strukturları təsərrüfatın çoxlu sayda vacib sahələrində funksiyalaşırlar: bank və maliyyə sferasında, sənayedə, tikintidə, nəqliyyatda və digər sahələrdə.

Holdinqdə bir sıra funksiyaların mərkəzləşdirilməsi və bununla da xərclərin qənaəti mümkündür. Bir qayda olaraq, əsas və sənaye qrupları arasında öhdəliklərin funksional bölüşdürülməsi elə baş verir ki, əsas təşkilatın diqqət sferasında planlaşdırma, maliyyə axınlarının təşkil olunması, mərkəzləşdirilmiş mühasibat hesabı, hüquq təminatı, kadr siyasəti, məlumatların təmin olunması, statistika, marketinq və satışın təşkil olunması məsələləri durur. Bu sferalarda çalışan yüksək

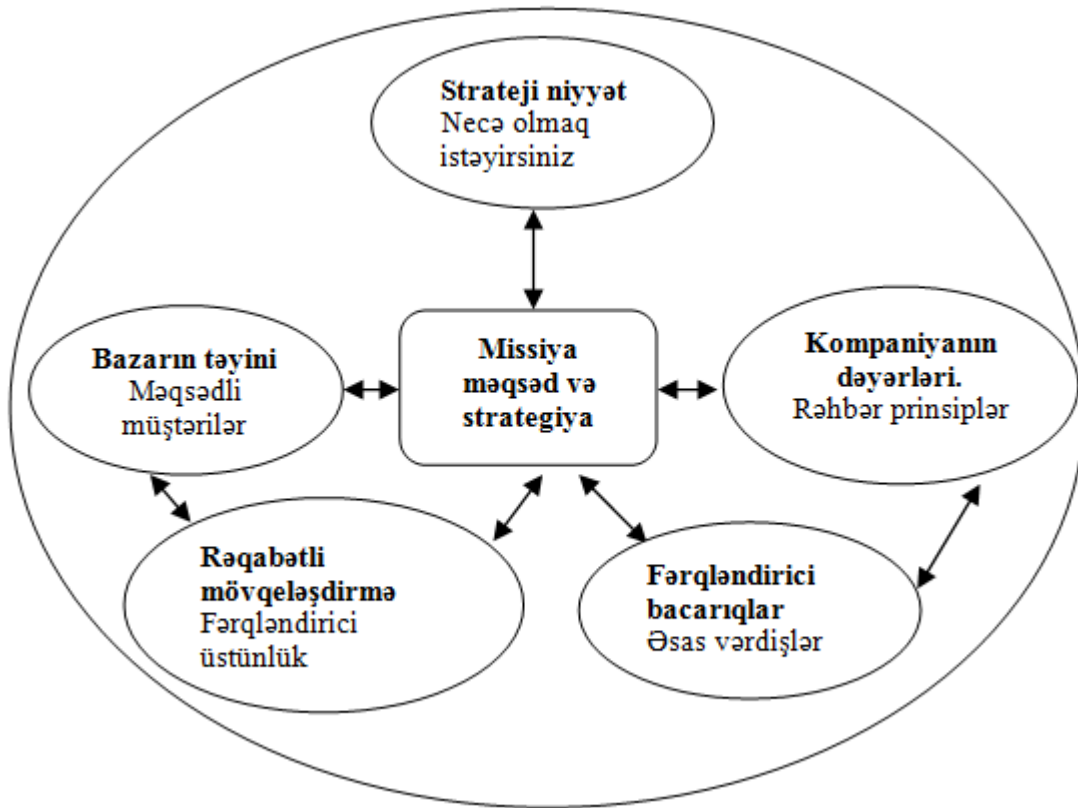
ixtisaslı mütəxəssislər, bir qayda olaraq əsas təşkilatda cəmləşmişlər və öz funksiyalarını bir hüquqi şəxsə deyil, bütün və ya holdinq birliyinin bir neçə iştirakçısına münasibətdə həyata keçirirlər. Bu halda belə idarəedicilərin yüksək əmək haqqı özünü doğrultmuş olur, yerinə yetirdikləri funksiyalar isə tələb olunmuş olur [4, 79].

Məsrəflərin qənaəti həmçinin, məsələn, holdinqin bir neçə iştirakçısı üçün eyni zamanda materialların və xammalın böyük topdan satış alınmasında, funksiyaların təkrarlanmasının istisna olunmasında, həmçinin resursların qənaətlərin paylanması nəticəsində yaranır. Holdinq bir təsərrüfat subyekti çərçivəsində texniki, texnoloji, idarəetmə təcrübəsinin, elmi işlərin konsentrasiyasını təmin edir. Holdinq müxtəlif iştirakçıların texnologiyasını, təşkilati və investisiya imkanlarını birləşdirərək bütünlükdə istənilən layihələrin investisiya dəyərini aşağı salmağa nail ola bilər. Holdinq istehsalın zəruri rasionallaşdırılmasını təmin etməyə imkan verir, belə ki, müəyyən olunmuş bəndlər müxtəlif istehsalatlarda, müəyyən xərclərlə hazırlanmır, ancaq xərclərin az olduğu yerlərə göndərilməsi tələb olunur.

Qeyri-effektiv istehsal sahələri bağlana bilər, bu isə vahid məhsulun dəyərini aşağı düşməsinə təmin edir. Şaquli inteqrasiya olunmuş holdinqdə məhsulun (iş, xidmət) hazırlanmasına çəkilən xərclərin azaldılması xüsusilə effektivdir, belə holdinqdə xammalın əldə olunmasından, hazır məhsulun buraxılmasına qədər bütün əməliyyatlar vahid texnoloji şəraitdə birləşdirilir. Verilməni maksimallaşdırmaq üçün məhsulun istehsalının konsentrasiyasının və onun istehsalına, reallaşdırılmasına çəkilən xərclərin minimallaşdırılması şaquli inteqrasiya olunmuş biznesin təşkilatının əsas məqsədidir. Holdinqlər öz əmlaklarını münasib maliyyə və vergi planlaşdırılmasının təmin olunmasında reallaşdırırlar.

Vergi itkilərinin azaldılmasına istiqamətlənmiş vergi planlaşdırılmasının korporativ sxemləri, xüsusi halda, holdinq iştirakçıları arasında funksiyaların rasionallıq bölüşdürülməsində, daxili (transfer) qiymətləndirmədə əsaslanıla bilər. Holdinq daxilində maliyyə axınlarının idarə olunması az əhəmiyyətli, ancaq hər halda vergi qanunvericiliyində sahibkar birlikləri üçün olan imtiyazlardan istifadə olunması kompaniyanın sahibkarlarına və menecerlərinə biznesin təşkilinin holdinq formasından müəyyən effektləri əldə etməyə imkan verir. Ancaq hər halda qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilikdə holdinqlər üçün xüsusi bir vergi rejiminə baxılmayıb. Bir çox kompaniyalar özləri öz iştirakçılarını “vergi limanlarında” və ya ofşor zonalarda qeydiyyatdan keçirərək xüsusi vergi rejimi əldə edirlər [6, 98].

Holdinqlər biznesin sahiblərinə nəzarətin konfidensiallığını təmin edir. Konfidensiallıq prinsipinə əsasən vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması istiqamətində aparılan işlərin faktiki təyinatı və nəticələri barədə informasiyadan istifadənin mümkünü maksimum məhdudlaşdırılmalıdır. Optimallaşdırma prosesində iştirak edən ayrı-ayrı şəxslər prosesi ümumilikdə təsəvvür etməməli, yalnız lokal xarakterli müəyyən təlimatlara əsaslanmalıdırlar. Holdinq sistemində “holdinq piramidasının” yuxarisında ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yaranmış təşkilat ola bilər və bununla da əsas təşkilatın idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilə bilər və ancaq ixtisaslı şəxslərin sistemindən keçərək aşkarlanıla bilər.

Şəkil.2. Holdingdə idarəetmə prinsipləri

Holdinqlərin üstünlüklərini təsvir edərək, müəyyən əlamətləri uyğunlaşdıraraq, qeyd edək ki, birincisi, heç də hər bir holding eyni zamanda bütün sadalanan üstünlükləri reallaşdırmağı təmin edir. İkincisi, holdingin sadalanan üstünlüklərindən bəziləri digər subyektlər üçün (dövlət, vətəndaşlar, digər sahibkarlar, məsələn, müqavilə üzrə kontragentlər) onların maraqlarının reallaşdırılması nöqtəyindən çatışmazlıqlara aiddir. Məsələn, antirəqabət siyasəti, ayrı-ayrı bazar segmentlərinin monopolizasiyası və holding iştirakçıları arasında transfer qiymətləri daxili dövriyyədə düzəltməyin hesabına vergi ödəmələrinin minimallaşdırılması bütün iqtisadiyyat üçün mənfi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Xüsusi halda, praktiki həll daha vacib və mürəkkəbdir. Bu problemlər asılı təşkilatlarda aksionerlərin azlığının maraqlarının qorunması; qrupa daxil olan şəriklərin kreditorlarının hüquqlarının qorunması; holdingin fəaliyyət göstərdiyi ərazidəki dövlətin maraqlarının qorunması; onun müəssisələrində çalışan zəhmətkeşlərə zəmanətin təqdim olunmasıdır.

Konstitusiyaya qanunlarına görə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının mövcudluğu digər şəxslərin hüquqlarını və azadlıqlarını pozmamalıdır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlıq kodeksinə görə digər şəxsə xüsusilə qəsdən zərər yetirən, həmçinin digər formalarda hüquqlarından sui-istifadə edən vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hərəkətləri yol verilməzdir və qoruna bilməz. Respublikanın vətəndaşlıq kodeksi rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədilə vətəndaşlıq hüquqlarından istifadə olunması, həmçinin bazarda dominant vəziyyətdən sui-istifadə yol-verilməzdir. Biznesin təşkilinin holding formasının aşkar üstünlükləri ilə yanaşı həmçinin

müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Belə çatışmazlıqların səbəblərindən biri də holding daxilində daima məhsulun (iş, xidmət) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını tələb edən rəqabətin olmamasıdır [4, 89].

Holdingdə qeyri-rentabelli istehsalın süni saxlanması yer tuta bilər, bu isə bütünlükdə birliyin iqtisadi effektivliyini aşağı salır. Holdingin bütün təşkilati strukturu optimallaşmış, qərarların keçirilməsi prosedurları formalaşmış və təmin olunmuş olsa da, holding çox zaman təkrarlanan funksiyalarla əhəmiyyətli daxili bürokratik aparata malik mürəkkəb ierarxik sistem olaraq qalır. Burada aparat öz mövcudluğunu doğrultmaq üçün genişlənməyə meyilli olur, özünün təşkilati və idarəetmə təsirlərinin gücləndirilməsinə çalışırlar. Bunun nəticəsində əsas təşkilat bəzən sənaye qrupları zəruri operativ təsərrüfat müstəqilliyindən məhrum edərək, öz nəzarət-idarəetmə funksiyalarından sui-istifadə etməyə başlayırlar.

Holdinqlərin vergiyə cəlb olunması

Holdinqlərin vergiyə cəlb olunmalarının kifayətsiz optimal rejimi vardır. Hüquqi şəxsin “sərhəddindən” istənilən çıxış vergiyə cəlb olunma bazarlarının yaranmasını öz arxasında çəkir. Ayrıca hüquqi şəxsə bir istehsalın ziyanı digərinin gəliri söndürülə bilər, bununla da gəlirin və xərclərin ədalətli balansı düzəldilmiş olur. Holdinqlər əslində ikiqat vergiyə cəlb olunmuş olurlar. Sənaye qrupları gəlir əldə edərək, gəlirdən vergi ödəyirlər və bu gəliri əsas təşkilata dividendlər xüsusiyyətində ötürürlər, hansı ki, əsas təşkilatın reallaşmadan kənar gəliri kimi həmçinin vergiyə cəlb olunur. Bu şərait holdinqləri holdinqdaxili axınların optimallaşdırılması yollarını tapmağa məcbur edir, bəziləri məlum səbəblərdən dövlət tərəfindən bəyənilmir (ofşorlar, transfer qiymətlər) və hətta qanunauyğun fəaliyyət həddindən kənar yərləşirlər [3, 90].

Əgər sahibkar fəaliyyətində holding münasib idarə olunmanı əldə etməsə, bu sahibkar birliklərin “vahid vergi”si reallaşdırılmamış ideya olaraq qalacaq. Biznesin təşkilinin holding formasını müşayiət edən digər çatışmazlıqların arasında var: -bu sahibkar birliyinin adekvat hüquqi idarə olunmasının olmaması; qanunvericilikdə holding iştirakçıları arasında sazişlərin yerinə yetirilməsinin yüngülləşdirilmiş rejiminin olmadığı halda holdinqlərdə böyük miqdarda maraqlarla bağlı sazişlər mövcuddur; yenə də holding birləşməsinin xüsusiyyətlərinin mahiyyətini nəzərə almayaraq, antiinhisar qanunvericilikdə qoyulmuş əhəmiyyətli sayda məhdudiyyətlərin yerinə yetirilməsinin zəruriliyi.

Biznesin təşkilinin holding formasının ayrı-ayrı göstərilən çatışmazlıqları yalnız qanunvericiliklə aradan qaldırıla bilər, amma digərlərinin düzəldilməsi sahibkarların özlərindən asılıdır. İntegrasiyanın müsbətlərinin, mənfilərinin neytrallaşması ilə eyni zamanda bacarıqlı birləşdirilməsi (idarəetmənin optimal strukturunun qurulması, bürokratik aparatın genişlənməsinə qarşı mübarizə, idarə olunma qərarlarının keçirilməsi prosedurlarının yüngülləşməsi, holdingdə effektiv idarəetmə sistemi və s.) imkan verir ki, holding sahibkar fəaliyyətinin effektiv forması kimi düzəldilsin.

Holding strukturlarında hesabın, monitorinqin və nəzarətin kompüter sisteminin konsolidə olunması imkan verir ki, xərclər əhəmiyyətli dərəcədə azalsın, ardıcılıqla, bütünlükdə qrupun gəliri, rentabelliyyəti isə artsın. Holding strukturlarının qurulması və inkişafı idarəetmə və nəzarətin effektivliyinin artırılması, holding strukturunun funksiyalaşdırılmasının xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin qrupda kapitaldan daha effektiv istifadə olunması üçün onların təsnifatı zəruridir. Holding strukturlarının təsnifatının mürəkkəbliyi tiplərə görə əlamətlərin böyük müxtəlifliyindən yaranır.

Bu əlamətlər onların kompaniyasına daxil olan, bazarda onların hərəkətinin motivasiyasını müəyyənləşdirən, bu və ya digər keyfiyyətlərdən asılı olaraq diferensiallaşmağa və ya qrupda birləşməyə imkan verir [6, 89].

Bu zaman qeyd etmək zəruridir ki, holding strukturlarının istənilən təsnifatı şərtidir. Təsərrüfat təcrübəsi, bir qayda olaraq, bir-birilə bağlı təşkilatların tiplərə görə bölünməsinin istənilən ideal variantını istisna edə bilər. Onların bir çox növləri ancaq ayrı-ayrı ölkələr üçün xarakterikdir və başqalarında təsadüf edilmir. Təsnifat əlamətləri kimi aşağıdakıları ayıraq:

1. Sənaye qrupları üzərində nəzarətin müəyyənləşdirilməsi üsulları: Əmlak holdingində baş kompaniya sənaye qruplarının kapitalında malik olduqları pay gücündə, səhmlərin nəzarət paketinə sahib olaraq nəzarəti həyata keçirirlər, ancaq müqavilə holdingində sənaye qruplarının səhmlərinin nəzarət paketləri olmadığı zamanda, idarə olunma onlar arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir.
2. Daha əhəmiyyətli əlamətlərdən biri sənaye qruplarının kapitalının sahibliyində baş kompaniyanın pay iştirakının olması xüsusiyyətidir. Bu zaman holding strukturlarında aşağıdakı variantlar mümkündür: əsas kompaniya sənaye qruplarının 100% kapitalına sahibdir; əsas kompaniya sənaye qruplarının 50% kapitalına və bir və daha artıq səhmlərinə sahibdir; kompaniyaların səhmlərinin ölçüsünü aşan səhm paketlərinə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, adətən qrupun sənaye qrupları öz adlarına və ticarət nişanlarına əsas kompaniyanın adlarının elementlərini daxil edirlər. Bu hadisə, qeyri-material aktivlərin sistemin hissəsi olaraq, orta və kiçik kompaniyalar üçün cəlbedici görünür, bununla onlar holding strukturuna daxil olmaqla “yaşamağın” imkanlarından birini görürlər.
3. Qiymətli kağızlar bazarında holding kompaniyasının hərəkətlərinin motivasiyasına görə üç növ holding strukturları ayrılır: portfel holdingi (Ancaq digər kompaniyaların səhmlərinin nəzarət paketlərinə sahibdir.); investisiya holdingi (Digər kompaniyaların səhmlərinin paketlərinə sahibdir və idarə edir.); portfel-investisiya holdingi (1-ci və 2-ci növlərin birləşməsinə özlüyündə təmsil edir.)

Nəticə

Azərbaycanın dünya iqtisadi cəmiyyətinə inteqrasiyasını müşayiət edən, sürətlə gedən sosial-iqtisadi və siyasi proseslər özündə həm sinerjiyanı, həm də diversifikasiyanı üzvi birləşdirən, interasiya olunmuş və universal holdinglərin yaranmasına imkan yaratmışdır. Azərbaycanda holding strukturları hazırda iqtisadiyyatın çoxlu sayda vacib sektorlarında funksiyalaşırlar: bank və maliyyə sferasında, sənayedə, tikintidə, turizmde, sığortada, nəqliyyatda və s. Holding strukturlarının çoxluğu kifayət qədər təbiidir: biznes genişlənir, bir çox kompaniyalar xarici filiallarını açır. Belə ki, holding daxilində nə qədər çox asılı kompaniya olsa, bir o qədər mürəkkəb vergi ödəmələri, maliyyə axınları, kompaniya üçün yaranan risklər ola bilər.

Məqalədə geniş holding strukturlarının idarə olunmasının nəzəri əsasları, holding strukturlarında maliyyə idarə olunmasının xüsusiyyətləri və maliyyə planlaşdırmasının təşkilinin mexanizmi təsviri nəticəsində müəyyən edildi ki, indiki zamanda təcrübədə holding strukturlarında idarə olunmanın operativ təşkilinin kifayət qədər böyük təcrübəsi toplanmışdır

ƏDƏBIYYAT

1. Dzheyms K., Van Khorn. “Osnovy finansovogo menedzhmenta”. Uchebnoye posobiye. Moskva, 2001.-410 c.
2. Makarova V.A., Nikitin D.S. “Organizatsiya finansovogo upravleniya kholdingovykh struktur”. Uchebnoye posobiye. Sankt-Peterburg, 2013.-340 c.
3. Baltin V.E, Skobeleva Ye.V.. “Povysheniye effektivnosti upravleniya finansami kholdinga”. Sankt-Peterburg, 2005.-290 c.
4. Baluyev V., Lobov D. Upravleniyekompaniyey. “Upravleniye finansovymi potokami”. Proyekt “sborka kholdinga”. Moskva, 2003.-210 c.
5. Edition T. Theory and Practice. United Kingdom, 2009.-340 p.
6. Dallochio M., “Corporate Finance. Theory and Practice”. England, 2005.-230p.
7. Elliott B. “Financial accounting and reporting”. United Kingdom, 2011.-210 p.
8. Fridson M. “Financial Statement analysis”. New York, 2002.-340 p.
9. Brealey R.A., “Fundamentals of Corporate Finance Third Edition”. United States of America, 2001.- 105p.
10. J.C.Van. “Fundamentals of Financial Management”. United Kingdom, 2009.-340p.

IMPROVING THE MANAGEMENT SYSTEM OF HOLDING COMPANIES AND FINANCIAL-INDUSTRIAL GROUPS IN AZERBAIJAN

¹Natavan Alakbarova, ²Esmira Mammadova

¹ASOIU, Master student, ORCID: 0000-0002-6048-8736

²ASOIU, Associate professor, PhD in Economics.

Email: ¹natavan.alakbarova@mail.ru, ²ai_1280@mail.ru

ABSTRACT

In the process of transformation of the economy, various organizational forms of business were established: joint-stock companies, financial-industrial groups, holding companies. The holding company, which is a modern structure of corporate governance, is a set of interrelated legal entities engaged in trade, finance and other commercial activities. Most of the assets of holding companies are shares of other companies and joint stock companies. The article discusses the management features of holding companies in Azerbaijan, this system is involved in the study.

Keywords: holding companies, investment groups, management, economics, improvement

СОСТОЯНИЕ ПАТОЛОГИЧЕСКОГО ПРОСОНОЧНОГО СОСТОЯНИЯ В СУДЕБНО-ПСИХИАТРИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Билал Асадов, Насими Вагабов

Кафедра психиатрии АМУ.

Email: bilal_44@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье приводится случай патологического просоночного состояния, развившийся у лица, обвиняемого в совершении тяжкого правонарушения и диагностированный в период проведения судебно-психиатрической экспертизы.

Ключевые слова: исключительные состояния психики, патологическое просоночное состояние, обвиняемый, астения, бессонница, экспертиза, экспертное заключение.

Исключительными состояниями нарушения психики являются - группа острых и кратковременных нарушений психической деятельности, возникающих по разным причинам, но сходных по клинической картине. Эти психические расстройства начинаются внезапно, обычно в связи с внешними обстоятельствами, сопровождаются нарушением сознания, являются кратковременными и заканчиваются частичной или полной амнезией. Исключительные состояния встречаются у психически здоровых людей во многих случаях и обычно являются единственным эпизодом в жизни человека. Они включают следующие состояния: патологическое опьянение, патологический аффект, сумеречное состояние сознания, не связанное с каким-либо хроническим психическим заболеванием, патологическое просоночное состояние и реакцию «короткого замыкания». Общим признаком для перечисленных исключительных состояний психики является то, что все они сопровождаются кратковременным психотическим состоянием и различными формами сумеречного нарушения сознания. Несмотря на глубокое нарушение ориентировки и искаженное восприятие окружающего мира, у больных сохраняются сложные автоматизированные, взаимосвязанные движения. Так как в сумеречном состоянии сознания поведение больного контролируется реальными галлюцинациями, чувственным бредом, напряженным аффектом страха, чувством гнева, то такие личности становятся особенно общественно опасными [1-3, 5].

У большинства лиц, перенесших исключительные состояния, обнаруживаются органические остаточные признаки инфекционного, травматического, интоксикационного поражения центральной нервной системы. Основу для формирования исключительных состояний создают длительная бессонница, усталость, астения и др.

В представленной статье приводится клиническое наблюдение за лицом, перенесшим исключительное состояние в виде просоночного состояния, в результате которого он совершил тяжкое преступное деяние.

Испытуемый Р.С.М. 1964 года рождения, обвиняемый по статье 120.1 (умышленное убийство), был направлен в стационарное отделение Центра судебно-психиатрической экспертизы МЗ АР для прохождения стационарной судебно-психиатрической экспертизы. Из постановления о назначении стационарной судебно-психиатрической экспертизы следует, что согласно материалам уголовного дела, 17 сентября 2011 года около 01 часа

ночи житель села Х района Р. Q.M. взяв из дома ножницы, ворвался в дом, где проживал брат его жены А.Q.A. 1975 года рождения вместе с семьей и на почве семейно-бытового конфликта, ударил проживающих там лиц ножницами и нанес им тяжкие телесные повреждения, после чего он вернулся в дом, в котором проживала его дочь N., 30.11.1987 года рождения. и умышленно убил ее, нанеся ножничные удары в брюшную полость и грудь, от которых она скончалась на месте. В этот момент ему пытался помешать его зять N.R.N., которому он также нанес колотые раны теми же ножницами. После этого обследуемый пошел в дом свекра своей дочери N.N.H., где продолжил свои деяния: нанес колотые раны пожилой женщине и ее внуку, проживающими в том же доме. По данному факту со стороны прокурора района было возбуждено уголовное дело по статье 120.1 (умышленное убийство) УК АР и проводятся следственные действия.

Учитывая тяжесть совершенного преступления и другие обстоятельства дела, с целью определения наличия у него при совершении преступления состояния невменяемости, предусмотренной статьей 21 УПК Азербайджанской Республики, то есть мог ли R.Q.M. в момент совершения правонарушения осознавать характер и общественную опасность своего деяния в результате хронического психического заболевания, временного нарушения психической деятельности, хулиганства и других психических заболеваний, мог ли руководить своими действиями, и для решения ряда других подобных вопросов, постановлением следственных органов R.Q.M. была назначена и проведена амбулаторная судебно-психиатрическая экспертиза и получено соответствующее заключение. В данном заключении указано, что поскольку правильная оценка психического состояния экспертного R.Q.M. в условиях амбулаторной экспертизы невозможна, по делу должна быть назначена стационарная судебно-психиатрическая экспертиза и получено соответствующее заключение, так как для этого требуется проведение длительного обследования текущего психического состояния обвиняемого.

Из материалов уголовного дела, медицинских документов и анамнестических данных, собранных у испытуемого лица, становится известно следующее. Проверяемое лицо R.Q.M. родился в селе Х. По его словам, наследственность психическим заболеванием неотягощена. В детстве перенес банальные инфекционные заболевания. В первый класс средней школы пошел вовремя, получил среднее образование. После окончания школы в 1982 году был призван на действительную военную службу в ряды бывшей Советской Армии, где проходил срочную службу в пехотных частях в городе Владивосток. После возвращения с военной службы женился и от брака имеет 3 детей, двух дочерей, сына. Отношения с членами своей семьи характеризует как дружные и теплые, особенно был близок со средней дочерью. Работал парикмахером в салоне, оставшимся от отца в деревне, где он жил. В характеристике, выданной сельским представительством, R.Q.M. характеризуется положительно. Черепно-мозговые травмы отрицает. Из вредных привычек отмечает курение, алкоголь употребляет редко – в небольших количествах на свадьбах, посиделках, отрицает употребление наркотиков. Ранее он не был осужден.

R.Q.M. в своем показании от 14 октября 2011 года указывает следующее: “в семье у нас всегда были хорошие отношения. До этого момента я никогда не причинял им вреда. На жизнь зарабатывал честно, своим трудом. Я женился по любви, жена домохозяйка. У меня были очень хорошие отношения с покойной дочерью (жертвы). Я любил ее больше, чем других своих детей. 17 сентября 2011 года я проснулся и пошел на работу, как обычно. Из-за того, что я себя неважно чувствовал в этот день, у меня не было аппетита и я не

завтракал. Я пришел домой около 13:00, все члены моей семьи были дома. После обеда я вернулся на работу. Я работал до 21:00 и пришел домой. Придя домой увидел, что жена, дочь и сын отсутствовали, дома была только невестка. Моя жена и дочь ездили на свадьбу к родственникам в Билясувар, не получив от меня разрешение. Когда я ужинал, моя жена и дочь пришли домой. Я не знал, кто их привез из Билясувара. Я спросил: «Где мой сын?». Сказали, что он уехал в Баку. Я закричал на свою жену и сказал ей, почему она ушла на свадьбу без разрешения, и ее сын тоже стал слишком самостоятельным. Около 22:30 я со своего мобильного телефона позвонил сыну Г, который ехал в Баку. Я с горечью сказал ему, почему он оставил невестку дома одну и зачем поехал в Баку и велел ему срочно вернуться домой. Затем домочадцы подготовили мое спальное место. Хочу отметить, что было 10 дней я спал один на кухне. Но в этот день из-за плохого самочувствия я не мог заснуть, в голове был какой-то туман. В это время я вдруг вспомнил слова людей, которых не помню, которые я слышал за 10 дней до инцидента, о том, что женщина, живущая в нашем селе, вместе со своей дочерью в городе встречается с разными мужчинами. И эти слова, и самовольный отъезд сына в Баку сильно повлияли на меня. Я немного уснул. А потом я не помню, что случилось. Очнувшись, я видел себя в отделении полиции. Я не помню, ударил ли я в других людей, потому что в то время у меня в голове была путаница. Когда я очнулся в отделении полиции, на мне были брюки, надетые на спортивные штаны, майки на мне не было. Кусок ножниц также был в моем кармане, я их сделал сам около 10 лет назад. Я использовал это, чтобы чистить фрукты. Кусок ножниц я не носил на себе 16 сентября, последние два месяцев я держал его дома в столе.

Ответ на вопрос: я не помню, за что и как я ударил свою дочь и других людей, я был не в себе, не мог контролировать себя. Моя дочь была чистой, честной девушкой, читающей Коран, она никогда не занималась извращениями. Человек по имени Ф.Гусейнов, который работал таксистом рядом с моим местом работы, за 5-6 дней до происшествия сказал мне, что какие-то мать и дочь занимаются проституцией. И я насторожился, потому что подумал что Ф.Гусейнов намекнул мне, что эти мама и дочка - это мои жена и дочка. За несколько дней до этой новости, а также после нее я плохо себя чувствовал, у меня были сильные головные боли, особенно по вечерам. Члены моей семьи также знали о моем самочувствии. Когда я стриг клиентов на работе, у меня даже опухали руки”.

В уголовном деле жена подэкспертного в показаниях, которые она дала следствию 22 сентября 2011 года и 4 ноября 2011 года, указывает, что «у моего мужа никогда не было каких-либо психических отклонений. У нас не было семейных конфликтов, мы жили дружно. Мой муж всегда был трудолюбивым, зарабатывал на жизнь честным трудом. Мой муж никогда не состоял на учете в диспансере. Он всегда был немного замкнутым человеком, излишне нервным, хотя и психически нормальным. До сих пор ни на меня, ни на детей не поднимал руки. Пользовался уважением среди жителей деревни. В день совершения преступления после обеда мой муж, узнав, что наш сын без его разрешения поехал в Баку, был очень раздражен этим, даже поругался со мной. Он сказал мне: «почему ты позволила». Он позвонил на мобильный телефон сына и потребовал немедленно вернуться домой. Затем он пошел спать, отдельно на кухне. Он сказал мне: ”иди ложись с невесткой, нельзя чтобы она спала одна". В день совершения преступления он жаловался на головные боли и просил у меня лекарства. Около 02:00 ночи мы проснулись от его крика, он открыл дверь в комнату, где мы спали, и кричал «я умер, позвони моим братьям, и моя голова не на месте, позвони сыну, я скажу ему свои слова», в его руках в то время

ничего не было. Он держал голову руками. Мы все вскочили со своих мест. Я пыталась успокоить его, однако он оттолкнул меня и мою дочь, сказав отойдите в сторону. Мой муж выглядел так, как будто ему на голову налили ведро кипятка. Пот ручьем лился с него. Я позвала его мать, которая сказала мне, чтобы я позвонила доктору, чтобы он сделал ему успокаивающий укол. Но он схватил мать за руку и оттолкнул ее в сторону, а затем вырвался и молча вышел из дома и куда-то ушел. Я последовал за ним, а затем вернулась домой. Когда мы вышли из дома его во дворе не было. Тогда невестка сказала, что со двора ее родителей доносится голос моего мужа. Она пошла к дому своих родителей, вернувшись оттуда в страхе, сказала, что мой муж зарезал ее отца и мать. Сын моей сестры, встретившись с невесткой, что мой муж приходил и к ним и превратил их дом в руины.В ту ночь у моего мужа не было инструментов в руках».

Из показаний деверя R.Q.M. выяснено, что “ он пришел к нам и сказал, что я подрался с дядей, помоги мне, уведи меня отсюда. Когда я вышел из дома, я увидел, что он сидел на корточках. Как только я вышел из дома, он внезапно бросился на меня и ударил ногой. Затем полоснул меня по горлу каким-то острым инструментом. Я упал. Он, сидя на мне, также продолжал избивать, кричал:” Я убью тебя”. После того, как моя жена закричала, она вскочил с меня и побежал к ней, продолжая колоть ее острым предметом, прижимая ее к входной двери. Когда я взял бревно и пошел на него, он оставил мою жену и побежал. У нас всегда были хорошие отношения, я не могу объяснить мотивы его поступка. Я не могу сказать, что он был пьян в тот момент”.

Муж пострадавшей (покойной) в своих показаниях указывает, что ”моя жена являлась набожной и совершала намаз с детских лет. Она была домохозяйкой. С тестем и с тещей у меня всегда были хорошие отношения. До сих пор я никогда не слышал и не видел, чтобы мой тесть ругался, спорил с кем-то. Я знал его как психически совершенно нормального человека. В день совершения преступления, около 02 часов ночи, мы услышали звук разбитого окна нашего дома. Когда я встал с кровати, то увидел, что дверь в комнату захлопнулась, а в комнату вошел мой тесть. Моя жена была ближе к двери, увидев отца она хотела распахнуть руки и обнять своего отца, спросила «Папа что случилось?». В это время тесть ударил мою жену. Но я не видел, что у было него в руках. Я набросился на тестя и крикнул: “что случилось, почему ты это делаешь” я хотел схватить его за руки. В это время он каким-то острым предметом ударил меня в левую грудь. Я пытался выхватить этот предмет из рук тестя. У меня закружилась голова и я упал на землю, а в это время он ударил меня двумя ударами по спине. Он словно одичал, издавал какие-то странные страшные звуки и кричал. Я подумал, что, если я убегу, он побежит за мной и отдалится от моего дома, от детей. Я побежал к дому моего дяди и во время бега почувствовал, что уже обессилел, я не смог добраться и упал. Ни один здравомыслящий человек не допустил бы таких действий. Вероятно, в то время мой тесть не был в здравом уме, что он убил своего самого желанного и любимого ребенка”.

В процессе следствия у правоохранительных органов появились сомнения в психическом здоровье проверяемого лица, в связи с чем ему была назначена амбулаторная судебно-психиатрическая экспертиза. В ходе амбулаторного обследования у обследуемого было выявлено следующее психическое состояние: "внешне выглядит несколько напряженным. Вступает в общение неохотно, дает в основном короткие ответы на вопросы. Ответы соответствуют сути заданного вопроса. Иногда отмечаются случаи отклонения от темы. Его мышление несколько замедленно. Анамнестические сведения излагает кратко,

неохотно, непоследовательно. Когда его спрашивают о каких-то значимых событиях в жизни, он говорит, что не помнит. Фон настроения неустойчив, склонен к понижению. Он отмечает, что не помнит, что он совершил. В это время, опустив голову, он смотрит в одну точку, не отвечая на последующие вопросы. Поскольку с проверяемым лицом невозможно установить адекватное общение, полное обследование его психических функций провести затруднительно. Возникает впечатление отсутствия самокритики по отношению к собственной личности и сложившейся ситуации. По этой причине амбулаторная экспертная комиссия затруднившись правильно оценить психическое состояние обвиняемого в амбулаторных условиях, пришла к заключению о необходимости назначения ему стационарной судебно-психиатрической экспертизы и направления обследуемого лица в стационарное отделение Центра судебно-психиатрической экспертизы, с целью более обоснованного и длительного обследования. В связи с этим, на основании постановления прокурора района, подэкспертный был помещен в стационарное отделение Центра судебно-психиатрической экспертизы. В ходе осмотра в отделении было выявлено следующее.

Соматический статус: обследуемый человек среднего роста, правильного телосложения, ослабленного питания. Кожа и видимые слизистые оболочки имеют обычный цвет. В легких слышно жесткое дыхание. Сердечные тоны приглушены, пульс 98 ударов в минуту, А/Д 110/70 мм.рт.ст. Живот при пальпации мягкий и безболезненный, печень и селезенка не пальпируются. Диурез в норме.

Неврологический статус: реакция зрачков на свет сохранена D=S, остальные черепно-мозговые нервы находятся в пределах нормы. Сухожильные и костные рефлексы живые, равны D=S. Патологические рефлексы и сенсорные нарушения не выявляются. В позе Ромберга он относительно стабилен.

Психическое состояние: в первые дни пребывания в отделении он был склонен к одиночеству, не общался с другими проверяемыми, большую часть дня проводил на кровати, был внешне напряженным, беспокойным. Заметно, что у него значительно снижено настроение, он неохотно, формально вступал в словесное общение, давал лаконичные и формальные ответы на поставленные вопросы, нередко в раздражающем стиле. В это время складывалось впечатление, что сознание не совсем ясно, ориентировка в окружающей среде, времени, собственной личности крайне формальна. Так, в процессе беседы, не мог объяснить, в какой больнице он находится, почему он попал в эту больницу, путал даты. Войдя в комнату, он садится на предложенное место, опустив голову вниз и не глядя в лицо собеседнику. Периодически оглядывается по сторонам растерянным взглядом. Неохотно вступает в общение, ответы на поставленные вопросы формальные, часто вне рамок поставленного вопроса. Когда его спрашивают о семье, детях, он не может вспомнить, но предполагает, что они должны быть. Успокоившись через некоторое время, он начал давать относительно подробные и точные ответы на поставленные вопросы. Проверяемый подчеркнул, что за десять, пятнадцать дней до происшествия слышал слухи о том, что какая-то женщина, живущая в их деревне, ведет извращенный образ жизни, якобы является его женой или младшей дочерью. Постоянно думал об этом все это время, был тревожен, не мог спать по ночам, работать. В процессе обследования, испытуемый

высказал свои соображения относительно инцидента, заявив, что в тот день он вернулся домой с работы во время обеда и узнал, что его жена без его разрешения поехала в соседнюю деревню на свадьбу, был крайне раздражен, немного поел, а затем снова уехал на работу. Позже вечером, возвращаясь домой, он обнаружил, что дома, кроме его невестки, никого нет, от нее услышал известие о том, что его сын уехал в Баку без его разрешения, очень расстроился и разозлился, поругался с возвратившейся домой женой и даже выгнал ее из дома. Что было потом не может вспомнить, придя в себя, узнал, что находится в отделении полиции.

На основании представленных материалов уголовного дела и имеющихся там показаний стало известно, что проверяемый не осознавал, что произошло, вообще не помнил об этом и только через три дня после происшедшего очнулся в полицейском участке. При этом в ходе экспертизы было установлено, что мышление проверяемого лица отличалось торпидностью и некоторой застреваемостью, а также отмечалась поверхностность его суждений и умозаключений.

В ходе наблюдений, проведенных во время пребывания подэкспертного в стационарном отделении Центра, было установлено, что он замкнут, большую часть дня проводит лежа на кровати, отвернувшись лицом к стене, не проявляя интереса к происходящим вокруг процессам. При этом признаки психопродуктивной симптоматики (нарушения восприятия и сформированные бредовые идеи) у названного лица не выявлены.

07.01.2012 года состоялось заседание стационарной судебно-психиатрической экспертной комиссии. Обследуемый спокойно вошел в помещение, где производился осмотр, сел на предложенное место. В начале беседы, производил впечатление лица, не заинтересованного в результатах экспертизы, неохотно включался в беседу, давал краткие и формальные ответы на заданные вопросы. Впоследствии, в результате воздействия членов экспертной комиссии, психологическое напряжение проверяемого лица было относительно снято и удалось переориентировать его отношение к процессу обследования в положительную сторону. Отвечая на вопросы о совершенном правонарушении, проверяемый признал, что совершил его, но ему было трудно объяснить, как и почему он совершил это деяние, так как он не помнит деталей инцидента. Затем он отметил, что его дочь в целом образцовая и религиозная женщина, по какой причине он ее убил не знает и испытывал искреннее и глубокое сожаление по поводу того, что она сделала. Во время разговора он часто без причины становился плаксивым, жаловался, что часто видит дось в своих многочисленных и беспорядочных снах, часто просыпается в тревоге и страхе. Настроение проверяемого во время процесса обследования было переменчивым, преимущественно в форме депрессии.

Детально проанализировав и изучив материалы уголовного дела, анамнестические данные, предоставленные проверяемым лицом, стационарная судебно-психиатрическая экспертная комиссия пришла к следующему выводу:

Ответчик Р.С.М. до того, как совершил преступление, не страдал какими-либо психическими заболеваниями или расстройствами. Однако в момент совершения правонарушения, указанного в описательной части постановления, на фоне выраженного астено-невротического состояния (утомляемости, бессонницы, разбитости, тревожности, жалоб на головные боли) у него наступило временное нарушение психической деятельности в виде **патологического просоночного состояния**. Данное состояние развилось остро в момент, когда исследуемый проснулся, и его основным проявлением

было состояние психотического варианта сумеречного состояния сознания. В этом случае у обследуемого наблюдаются нарушения восприятия окружающей среды, он путает увиденные сны с реальными событиями (Примечание – супруга обследуемого в показании указывает, что когда он проснулся, он сказал: «я умер, позвони моим братьям, и моя голова не на месте, позвони сыну, я скажу ему свои слова». Он держал голову руками. Мы все вскочили со своих мест. Я пыталась успокоить его, однако он оттолкнул меня и мою дочь, сказав отойдите в сторону. Мой муж выглядел так, как будто ему на голову налили ведро кипятка. Пот ручьем лился с него. Я позвала его мать, которая сказала мне, чтобы я позвонила доктору, чтобы он сделал ему успокаивающий укол. Но он схватил мать за руку и оттолкнул ее в сторону, а затем вырвался и молча вышел из дома и куда-то ушел.). На этом фоне, в результате возникновения у обследуемого галлюцинаций и бредовых идей, у него нарушилась способность воспринимать окружающее, усиливалась агрессивность, приводившая к неадекватным, непродуманным, хаотичным, бесцельным и немотивированным общественно опасным действиям (примечание - в объяснении жены покойного А. указано, что «ни один здравомыслящий человек не допустит таких действий. Вероятно, в то время у него не было ума от того, что он убил своего самого желанного ребенка»). В связи с этим проверяемое лицо был лишен возможности осознавать и контролировать фактический характер своих действий и общественную опасность при совершении преступного деяния. Его действия подпадают под действие статьи 21.1 Уголовного кодекса АР, то есть он должен быть признан невменяемым. В отношении подэкспертного возникает необходимость применения принудительных мер медицинского характера и в соответствии со статьей 95.0.3 УПК АР считается целесообразным применение принудительных мер медицинского характера в виде принудительного лечения в специализированном психиатрическом стационаре. Поскольку он в настоящее время вышел из упомянутого выше временного нарушения психической деятельности, опасности причинения вреда окружающим нет, однако наличие у него депрессивного состояния при обследовании дает основания полагать, что существует угроза причинения себе вреда.

Под патологическим просоночным состоянием понимается неполный выход из состояния глубокого сна, в результате неравномерного перехода отдельных систем мозга из состояния сна в состояние бодрствования [1,2,3,5]. Указанные авторы ранее называли это состояние «опьянением сном». Несмотря на «пробуждение» простых психических функций, высшие психические функции, особенно мышление, находится в состоянии торможения. Переход из состояния сна в состояние бодрствования протекает неравномерно и вяло и сопровождается глубоким сумеречным расстройством сознания, которое сопровождается очень четкими, страшными образами. В состоянии полубодрствования-полусна поведение и действия человека в сумеречном состоянии сознания, происходят под влиянием остатков увиденных снов. Восприятие реальных объектов внешнего мира накладывается на страшные сновидные явления, иногда встречаются кратковременное галлюцинаторно-бредовое возбуждение. Любые функции, освобожденные от тормозящего влияния сна, побуждают личность к агрессивным защитным действиям. Эти действия приводят либо к отдельным автоматизированным действиям, либо к полноценным действиям, отражающим патологическое состояние. Человек в патологическом просоночном состоянии становится очень опасным для окружающей среды, часто

совершая тяжкие преступления (убийство, причинение тяжких телесных повреждений и др.). После того, как двигательное возбуждение проходит, наступает полное пробуждение от сна. В это время восстанавливается мышление и возникает вполне адекватное обстоятельству недоумение, а также удивление. Все это сопровождается полной амнезией, либо вспоминаются лишь отдельные фрагменты перенесенного состояния. Патологическое просоночное состояние зачастую развивается на фоне различных, особенно выраженных органических поражений ЦНС [1,2]. В развитии данного состояния немаловажную роль играют состояния, затрудняющие или делающие невозможным засыпание. Чрезмерное эмоциональное напряжение, сильная усталость, длительная бессонница, соматическая астенизация также могут создавать определенные условия для формирования патологического просоночного состояния. Эти редкие состояния, то есть патологические состояния сна, изучались несколькими учеными – психиатрами - А.Н.Пушкарков (1848 год), С.С.Корсаков (1901 год), Х.Гудден (1905 год) и нашли отражение в психиатрической литературе [3,4].

ЛИТЕРАТУРА

1. Əliyev N.A, Əliyev Z.N. “Məhkəmə-psixiatrik ekspertizası”, Bakı, 2011.
2. Əsədov B.M., Qəmərinski R.C. “Məhkəmə psixiatrik ekspertizasının əsasları”, Bakı 2010.
3. Dmitriyeva T.B. i soavt. «Rukovodstvo po sudebnoy psixiatrii», M.,2008.
4. С.С.Korsakov Kurs psixiatrii, M, 1901.
5. Morozov G.V.i soavt. «Sudebnaya psixiatriya», M.,1988.

PATHOLOGICAL CONDITION OF DROWSINESS STATUS IN FORENSIC PSYCHIATRIC PRACTICE

Bilal Asadov, Nasimi Vahabov

Department of Psychiatry, Azerbaijan Medical University.

Email: bilal_44@mail.ru

The article cited the case of a pathological condition of drowsiness, developed from a person accused of committing a serious offense and diagnosed during a forensic psychiatric examination.

Keywords: exclusive state of mind, a pathological condition of drowsiness accused, fatigue, insomnia, expertise, expert opinion.

İQTİSADİ BÖYÜMƏDƏ NEFT AMİLİ

Nadir Əkbərov

ADİU doktorant, E-mail: akbarov.nadir.1@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə son 20-25 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında neft amilinin rolu qiymətləndirilir. Milli iqtisadiyyatın formalaşmasında və sürətli artımında, böyüməsində neft amilinin müxtəlif mərhələlərdə oynadığı strukturlaşdırıcı əhəmiyyəti, artımın davamlılığında rolu əsaslı arqumentlərlə şərh edilir. Məqalədə müəllifin çıxardığı ən mühüm qənaətlərdən biri ondan ibarətdir ki, düşünülmüş neft strategiyasının realizasiyasının yaratdığı iqtisadi potensial, yaxın gələcəkdə milli iqtisadiyyatda mənfi təmayüllərin baş verməsi ehtimalını yox edir.

Açar sözlər: neft, iqtisadi artım, davamlı inkişaf, investisiya, real sektor

Giriş

Azərbaycanda iqtisadi artımın daşıyıcılarının əsas qrupunu fikrimizcə, iqtisadi dövriyyənin bərpası və genişlənməsində lokomotiv rolunu oynayan istehsal sahələri təşkil edir. Bu baxımdan ölkəmizin inkişaf yoluna nəzər saldıqda, milli iqtisadi dövriyyənin təşkili və genişləndirilməsində ən mühüm təsir elementlərindən birincisinin, karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalı və dünya bazarına nəqlini ehtiva edən enerji sektoru olmasından əmin olarıq. Bu sahənin seçimini şərtləndirən əsas amillər, ilk növbədə onun struktur yaradıcı xüsusiyyətləri hesab edilir. Belə ki, enerji sektoru geniş və komplekslikdən əlavə faktiki olaraq, həm investisiya cəlb ediciliyi ilə fərqlənir və eyni zamanda digər sahələrin inkişafı üçün akselerativ xüsusiyyətlərə malikdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatında hələ XIX əsrin ortalarından etibarən neft sektorunun ciddi strukturlaşdırıcı rolu olmuşdur. 150 ildən artıq bir dövrdə, Azərbaycan, kiçik ərazi tərkib hissəsi olmasına rəğmən, həmişə mühüm neft hasilatçısı, neft və kimya məhsullarını istehsalçısı kimi Çar Rusiyası və SSRİ kimi nəhəng ölkələrin iqtisadiyyatı üçün “enerji drayveri” rolunu oynamışdır. Lakin 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpası məqamında Azərbaycanın neft ölkəsi kimi imkanları hədsiz dərəcədə aşağı düşmüşdür. Hərbi– siyasi və sosial-iqtisadi kollapsa çevirilmiş ölkədə əsas iqtisadi mənbənin gəlirliliyi son dərəcə aşağı düşmüş və mövcud hasilat və emal sənayesinin investisiya çatışmazlığı səbəbindən tamamilə dayanması təhlükəsi reallığa çevirilmişdi.

Belə şərait, 1994-cü ildə fenomenal hadisə - müharibə və dərin sosial-siyasi böhran yaşayan ölkədə, “Əsrin müqaviləsinin” imazalanmasınadək davam etdi. Dünyanın aparıcı ölkələri və iri transmilli şirkətlərinin investisiya və texnologiyası, menecment və professional mütəxəssislərinin birgə səyi nəticəsində faktiki olaraq, qısa müddətdə Azərbaycanın neft sənayesinin dirçəldilməsinə nail olundu. “Əsrin müqaviləsinin” Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirlərinin qiymətləndirilməsi müxtəlif prizmalardan və fərqli parametrlərlə aparmaq mümkündür və belə qiymətləndirmələr elmi-iqtisadi, geosiyasi və geoiqtisadi platformalarda kifayət qədər yer almışdır.

Neftin milli iqtisadiyyatda strukturlaşdırıcı rolu

Azərbaycanda neft hasilatının təxminən 180 illik tarixində bu müqavilənin əhəmiyyətinin ən lakonik göstəricisi kimi, Prezident İlham Əliyevin 2017-ci ildə ölkəmizdə 2 milyard ton neftin

hasilatı münasibəti ilə keçirilmiş toplantıda çıxışına diqqət yetirməyi vacib sayırıq. “... bütövlükdə çıxarılmış 2 milyard ton neftin təxminən 700 milyon tonu müstəqillik dövründə, onun 460 milyon tonu isə konsorsium tərəfindən hasil edilib. Ona görə, qoy, bizim ictimaiyyət bir daha bilsin ki, xarici tərəfdaşlar, Azərbaycanın inkişafında, Azərbaycanın iqtisadi potensialının güclənməsində nə qədər böyük rol oynamışdır.”

Bütövlükdə, müstəqillik dönməsində Heydər Əliyevin neft strategiyası, haqlı olaraq milli inkişafımızın lokomotivi hesab edilir. Ekspertlərin qiymətləndirdikləri kimi, bu strategiyanın əsas qayəsi, ölkənin enerji resurslarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması və bunun da əsasında yeni müstəqil dövlətimizin milli təhlükəsizliyini təmin etmək, sosial-iqtisadi inkişafa dayanıqlı xarakter vermək, ölkəmizin düçar olduğu problemləri çözməklə gələcək nəsillərin firavan yaşaması üçün maddi bazanın formalaşması hesab oluna bilər. (2)

Neft strategiyasının uğurlu realizasiyasının məntiqi davamı kimi, 2017-ci ilin 14 sentyabr tarixində "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft-qaz yatağının 2050-ci ilə qədər işlənməsi haqqında yeni beynəlxalq saziş imzalandı. İmzalanma mərasimində Prezident İlham Əliyev yeni kontraktın ölkəmiz üçün çox böyük əhəmiyyətini vurğulayaraq bildirdi ki, kontrakt Azərbaycan üçün daha da əlverişlidir: kontrakt imzalanandan sonra ölkəmizə xarici investorlar tərəfindən 3,6 milyard dollar həcmində bonus ödəniləcək; SOCAR-ın "AZAÇG" şirkəti podratçı kimi kontraktın icrasında iştirak edəcək; SOCAR-ın payı 11,6 faizdən 25 faizə qaldırılır və Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsi 75 faiz təşkil edəcək. ...Əsas şərtlər artıq göstərir ki, Azərbaycanın gələcək inkişafı, maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi üçün bu kontraktın çox böyük əhəmiyyəti var”.

Neft-qaz sektoru və bütövlükdə yanacaq-enerji kompleksi milli iqtisadiyyatın strukturunda dayanıqlı və davamlı hərəkətverici qüvvəyə malikdir. Doğrudur, eyni zamanda müəxtəssislərin belə bir qeydini dəstəkləyirik ki, böyük potensiala rəğmən, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft çeviriciliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları hələdə kifayət qədər yüksək olaraq qalır. Neft-qaz resurslarının emal həcmi və emal dəriniliyinin yüksəldilməsi sənayenin fəaliyyətinin daha da şaxələndirilməsi müasir milli iqtisadiyyatın barometri və əsas indikator göstəricisi bu gün də yetərli dərəcədə neft-qaz sektoru ilə bağlıdır. Məsələnin aktuallığını gücləndirən şərtlərdən biri də, neft-qaz sənayesinin faktiki olaraq, milli və iqtisadi təhlükəsizliyin əsas qaynaq komponenti olmasındadır. Ölkə büdcəsinin 60-70%-i onun vəsaiti hesabına formalaşır. Bütün bunlar neft-qaz sektorunun daha geniş iqtisadi aspektdə öyrənilməsinə zəruriləşdirən, milli dövləti mənafeələrində təsbitini tapan və həm də qlobal xarakterlilik baxımından da fundamental edir. (2)

Neft-qaz sektorunun iqtisadiyyatımız üçün əhəmiyyətliliyinin mühüm bir əlaməti də, bu sahənin milli inkişaf Proqramlarında ənənəvi olaraq önəmli yer tutması hesab edilə bilər. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” və “Azərbaycan Respublikasının neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə (4) qlobal iqtisadi çağırışlara uyğun müasir konseptual yanaşmalarla dahada təkmilləşdirilmiş, strateji məqsədlərə uyğun sərbəst bazar münasibətlərinin və özünüinkişaf qabiliyyətinə malik sosial yönümlü, diversifikasiya olunmuş milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması vəzifələri sırasında neft sektorunun rolu təsbit edilmişdir.

Bütövlükdə isə neft-qaz sektoru bir sıra səbəblərdən, xüsusi ilə konyunkturanın strukturlaşdırıcısı kimi dinamikliyi və volatilliyi səbəbindən, ümumən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusi ilə ciddi islahatlar reallaşdırılan ölkələrdə, ÜDM istehsalının yüksək templərinin əsaslandırılmasında mühüm determinant hesab olunur. Əksər hallarda isə bu sektorun timsalında, radikal dəyişiklərin özü, sürətli artımın dəstəkləyici komponenti hesab edilir. Dünya təcrübəsində, neft-qaz

sektorunun tranzitiv ölkələrdə, sürətli artımın əldə olunmasının şərtləndicilərindən biri olması barədə hipotezaların doğruluğunun təsdiqi, milli sosial-iqtisadi modelin institusional artıma təsirinin müəyyənləşdirilməsi vasitəsi ilə mümkündür.

Tanınmış iqtisadçılar Əcəmoğlu S. və C. Robinsonun fikrincə, neft gəlirləri erası ilə əvvəlki inkişaf modelinin müqayisəsini iqtisadi və siyasi institutların keyfiyyətliliyi və iqtisadi artıma yaratdığı şərait əsasında aparmaq məqsəduyğundur. Ona görə də ilk növbədə institusional amillərin əsaslandırılmış identifikasiyasını aparmaq lazımdır. Hesab olunur ki, institusional amillərin iqtisadi artıma təsirinin daha adekvat sxemini formalaşdırmaq üçün, sosial konflikt nəzəriyyələri prizmasından yanaşma məqsəduyğundur. Belə yanaşmaya görə, iqtisadi (siyasi) institutların seçimi bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən deyil, hakimiyyətdə mövqe tutan qruplar tərəfindən, həm də cəmiyyətin deyil, mənsub olduqları qrupun varlanması məqsədləri ilə şərtlənir.

(5)

Eyni zamanda dünya təcrübəsində müşahidə olunan trendlərdən biri ondan ibarətdir ki, inkişafın müəyyən mərhələlərində, fərqli səbəblərdən enerji resursları və müvafiq xidmətlərin ÜDM-də xüsusi çəkisi azalır. Doğrudur bu mərhələlərdə adətən ÜDM-in öz dinamikasının da pisləşməsi müşahidə edilir. Tanınmış ekspertlərin qənaətinə görə, həmin məqamlarda ÜDM-in əsas artım determinantı başqa parametrlərlə xarakterizə olunur. Məsələn, xammal iqtisadiyyatının aparıcı olduğu ölkələrdə enerji qiymətlərinin ÜDM-in artım sürətinə təsiri o qədər də ciddi hesab edilmir.

(6) Fikrimizcə, belə parametrləri qiymət faktoru nəzərə alınmaqla ilk növbədə institusional amillər sırasında axtarmaq lazımdır.

Ekspert qiymətləndirmələrinə görə, dünya təcrübəsində, neft-qaz istehsalçıları olan inkişaf etmiş ölkələrdə bu sektorunun ÜDM-in strukturundakı payı adətən 20-30%-dən çox olur. Ümumən isə neft-qaz sənayesinin aparıcı olduğu belə ölkələr üçün müvafiq standartın 20-25% olması optimal hesab edilir. Burada həmçinin ÜDM-in adambaşına düşən həcmnin 20-25\$ mindən yuxarı olması da şərtidir. (1)

Azərbaycanda son 20 -25 ildə neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması, iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin edən sahələrin inkişafını maliyyələşdirməyə imkan verən gəlirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə neft sektorunun sürətli böyüməsi sayəsində, sənaye istehsalının strukturunda mədənçixarma sənayesinin payı ənənəvi yüksək olmaqla, 2019-cu ildə isə 69.9% təşkil etmişdir. Neft-qaz sektorunun ÜDM-də payı 2018-ci ildə 50,8 faizə qədər artmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, nominal qiymətlərlə 2000-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə ölkədə ümumi daxili məhsulun artımının 43,4 faizi, 2019-cu ildə isə təxminən 50 faizi neft-qaz sektoru hesabına baş vermişdir.

Göründüyü kimi, təhlil dövründə neft qaz sektorunun ölkənin ümumi inkişaf dinamikasında təsirləri həlledici olaraq qalmaqdadır. Baxmayaraq ki, 2004-cü ildən başlayaraq makroiqtisadi inkişaf proramaları və iqtisadi siyasət sənədlərində milli iqtisadi inkişafın tarzlılığı və dayanıqlılığının gücləndirilməsi məqsədi ilə, qeyri-neft sektorunun inkişaf prioritetliyi mühüm hədəf kimi təsbit olunmuşdur.

Rəsmi statistikaya əsasən, 1995-2019-cu illərdə ölkə iqtisadiyyatına daxil olmuş 155.5 mlrd.d həcmində xarici investisiyanın 94.3%-i 2003-2019-cu illər dövründə baş verib. 2003-2019-cu illər dövründə ölkəyə daxil olan bütün xarici investisiyanın 37.5 mlrd. dolları (yaxud 24.1%-i) Azərbaycan hökumətinin və ayrı-ayrı dövlət və özəl qurumlarının beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından cəlb etdikləri maliyyə kreditləri, 100.4 mlrd. dolları (64.5%-i) birbaşa investisiyalar, 217.7 mln. dolları (0.2%-i) neft bonusu, qalan 17.2 mlrd. dolları (11.1%-i) isə digər investisiyalar (əsasən portfel investisiyaları) olub. 2000-2019-cu illərdə Azərbaycan

iqtisadiyyatına yönəldilən 100.4 mlrd. dollar həcmində birbaşa xarici investisiyaların 86.2 mlrd. dolları yaxud 85.9%-i neft sektorunda, qalan 14.6 mlrd. dolları (14.1%-i) isə qeyri-neft sahələrində reallaşdırılıb. Cəlb edilən birbaşa xarici investisiyaların neft sektoru üzrə illik ÜDM-ə nisbəti 2007-ci ilədək hər zaman 20%-in üzərində olub (hətta 2004-cü ildə 150%-i ötüb), 2008-2013-cü illər dövründə 10-20% aralığında dəyişib, 2015-ci ildən sonra isə yenidən 30%-in üzərində qərarlaşıb.

Neft-qaz-sektorunun əsas makroiqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2006	2008	2010	2015	2016	2017	2018	2019
ÜDM həcmi mln.m	18746,2	32665,2	41574,7	54380.0	60425.2	70337.8	79797.3	81681.0
artım tempi %	134,5	120,5	105,0	101.1	96.9	100.1	101.4	102.2
Neft sektoru ÜDM, mln m.	10091,7	18673,0	20165,0	19879.1	24474.0	30325.5	38208.7	37209.2
artım tempi %	163,2	128,9	101,8	98.6	123.1	123.9	125.9	97.4
Neft sektoru ÜDM-də payı%	53,8	57,2	48,5	36.6	40.5	53.1	47.9	45.6
Neft sektorun DB payı	59.3	67.8	68.8	58.4	52.7	47.9	60.3	56.2
NF transfertləri DB payı	15.1	10.2	51.9	46.5	43.5	36.8	49.5	46.9
Neft sektoru x/investisiya payı	59.5	34.5	35.2	46.5	42.3	53.8	38.1	46.9
İxracda payı %	92.2	95.2	94.8	88.7	61.6	90.3	82.7	90.1
İdxalda payı%	20.4	14.1	12.4	24.6	25.9	14.9	16.4	15.8

Cədvəl DSK (<https://www.stat.gov.az/menu/6/>) Mərkəzi bank (<https://www.cbar.az/page-43/>), HP (<http://sai.gov.az>) və ARDNF (<https://www.oilfund.az/report/>) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

DSK-nın məlumatına əsasən 2019-cu ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilmiş 12.1 milyard manatlıq bütün xarici investisiyanın (BXİ da daxil olmaqla) 8.2 milyard manatı (72.6 faizi) mədəniyyət sənayesində (əsasən neft-qaz hasilatına), qalan 3.9 milyard manatı isə iqtisadiyyatın digər sahələrində reallaşdırılıb. Qeyri-neft/qaz sahələrində əsas kapitalla yönəldilən xarici investisiyanın 45%-i tikintinin, 22.8%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, 19.5%-i su təchizatının, təqribən 8.3%-i isə elektrik enerjisi və buxar istehsalının payına düşüb.

Neft amilinin iqtisadi siyasətdə yeri

Bu dövrdə müşahidə olunan maraqlı təmayüllərdən biri 2010-2015-ci illər aralığında neft hasilatının azalması hesab edilə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, belə halın yaranmasında bilabası xarici amillərin rolu həlledici olmuşdur. Belə ki, 2008-ci ildə başlamış qlobal iqtisadi böhranın sayəsində əsas tərəfdaşımız olan Neft konsorsiumun üzvləri və ilk növbədə BP şirkətinin fərdi problemlərindən qaynaqlanan müqavilə öhdəliklərinə tam əməl etməməsi baş vermişdir. Xarici tərəfdaşlar, böhran səbəbindən müqavilədə nəzərdə tutulan yeni istismar quyularının istifadəyə

verilməsindəki ləngimələrə rəvac vermişlər. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, bu meyl, neft sektorunun ÜDM- də payı və bu sektora yönəldilən birbaşa investisiyaların ümumi investisiya qoyuluşda paylarının dinamikasında da əks olunur. Bununla bərabər Hökumətin xarici tərəfdaşlarla birgə söyləri ilə xoşagəlməz təmayüllərin qarşısı vaxtında alınmışdır. Son illərin dinamikasında bu qabarıq təzahür olunur. Əlbəttə yuxarıda şərh olunduğu kimi, 2017-ci ildə imzalanmış, “Əsrin müqaviləsi”nin fəaliyyət dövrünün 2050-ci ildə uzadılmasını ehtiva edən yeni müqavilənin də güclü təsiri olmuşdur.

Neft sektorunun ən azı son 10-12 ildə milli iqtisadiyyatdakı artım prosesinə təsirlərini qiymətləndirərkən, fikrimizcə, hökmən Dövlət Neft Fondunun milli inkişafımızda əsas “drayver” çevirilmiş Dövlət büdcəsinin gəlir potensialının və beləliklə, ölkədə qeyri-neft sektorunun dövrüyyəsinin genişləndirilməsinə həlledici rol oynayan, “transfer” siyasətinin rolunu xüsusi nəzərə almaq vacibdir. 2008-ci ildən başlayaraq, Neft fondunun, mahiyyətə rifahın yüksəldilməsinin dəstəklənməsi kimi səciyyəli olan missiyasının realizasiyası təcrübəsinin büdcə siyasətində implementasiyası, öz bəhrəsini şeksiz ki vermişdir. Belə təcrübənin həyat keçirilməsinin səmərəliliyi və gərəkliliyi haqqında alim və mütəxəssislərin mülahizələri, həmçinin dünya təcrübəsinin dərsləri çox geniş dispersiyalığa malikdir və bir qiymətli deyildir. Azərbaycanda tətbiq edilmiş belə yanaşmanın, nəzəri mülahizələr və fərqli şəraitlərdə baş vermiş təcrübələrlə müqayisə etməklə, çıxarılan qənaətlərin və “hipotetik” mülahizələrin araşdırılması və qiymətləndirilməsinin bizim tədqiqatların çərçivəsində olmadığını nəzərə alaraq, hesab edirik ki, məsələyə “hipotetik mümkün variantlar” prizmasından yox, real tələblər və nəticələr müstəvisində qiymət verilməsi daha məqsədəuyğundur. Ölkəmizin real inkişaf tələbləri, hədəfləri və əldə edilmiş ümumi inkişaf nəticələri isə sübut edir ki, Neft Fondu vəsaitlərinin bizim təcrübədə olduğu kimi istifadəsi faktiki olaraq müsbət qiymətləndirilməlidir. Doğrudur rifah fondlarının vəsaitlərindən istifadədə, stimullaşdırıcı, təşviqedici və eyni zamanda strateji nəticəliliyin təmin edilməsi məqsədi ilə, ifrat “həvəsliliyin” mümkün xoşagəlməz təsirlərini nəzərə alınması da iqtisadi siyasətdə son dərəcə vacibdir. Ona görə də 2016-cı ildə qəbul edilmiş SYX-da nəzərdə tutulan orta müddətli xərclər çərçivəsinin formalaşdırılması, Dövlət büdcəsinin “nəticəyə əsaslanan” modelinin yaradılması və Neft Fondundan vəsaitlərin “qızıl “qayda” normalarının müəyyənləşdirilməsi və s. kimi tələblərin doğru olması qənaətindəyik.

Beləliklə, Azərbaycan son təxminən 15 ildə ÜDM-in artım tempinə görə dünya ölkələri arasında liderlər sırasında olması heç şübhəsiz ki, 1995-ci ildən dəniz neft-qaz yataqlarına yönələn investisiyalar, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz Qaz dəhlizini inşası, dünya neft-qaz bazarında dinamik qiymət meylləri, neft-qaz sektorunun özünün dəfələrlə böyüməsi və nəhayət bütün imkanların daha əlverişli şərtlərlə realizasiyasının təmin edən iqtisadi siyasət hesabına baş vermişdir. Milli neft-qaz sektorunun da inkişafın ölkədəki iqtisadi artıma təsirinə müxtəlif kontekstlərdə yanaşdıqda görürük ki, bu sektor bütün istiqamətlərdə artımın əsas daşıyıcıları sırasında olmaqla bərabər kifayət qədər dayanılı və davamlı inkişaf potensialına malikdir.

Neft amilinin Azərbaycanda iqtisadi inkişafa təsirləri haqqında yuxarıda qeyd olunanlar əslində, həmin təsirlərin birbaşa təzahürünü əks etdirir. Milli iqtisadiyyatın mürəkkəb sosial iqtisadi münasibətlər sistemindən ibarət olduğunu nəzərə alıqda isə, neft amilinin təsirlərin daah geniş olduğunu təsdiqləyə bilərik. Məsələ ondadır ki, Azərbaycanda neft və qaz hasilatı sahəsində yaradılan əlavə dəyər ümumi daxili məhsulun əsas hissəsini təşkil etməklə yanaşı, bu gəlirlərin bir hissəsinin xərclənməsi digər sahələrin məhsullarına tələb yaratmaqla onların inkişafını təmin etmişdir. Xüsusilə, təhsil, səhiyyə və digər sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin əhəmiyyətli hissəsi neft gəlirlərinin xərclənməsi hesabına yaranmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, təkə Dövlət

büdcəsinin neft gəlirləri əsasında formalaşan hissəsi hesabına yaranan ümumi tələb, 2008-2019 illərdə daxili tələbin 30,0 faizindən çoxunu təşkil etmişdir. Qeyd edilən xərclərin multiplikativ təsirini də nəzərə alsaq, onda neft gəlirlərinin xərclənməsinin daxili tələbin formalaşmasında rolunun daha böyük olduğu qənaətinə gəlirik. Beləliklə, bir daha sübut olunur ki, ölkəmizdə müasir dövrdə neft və qaz hasilatı hesabına əldə edilən gəlirlər iqtisadi artımı müəyyən edən əsas amillərdəndir.

Digər tərəfdən araşdırmalar göstərir ki, neft və qaz hasilatı sənayesinin ümumi buraxılışında mənfəətin payı digər sahələrə nisbətən əhəmiyyətli qədər yüksəkdir. Ölkəmizdə bu sahənin ümumi buraxılışında aralıq istehlakın payı 2019-cu ildə 5,6%, əmək haqqının payı 2.3 %, əsas fondların istehlakının payı 0.8 %, xalis mənfəətin payı isə 91.3 % bərabər olmuşdur. Belə yüksək mənfəətilik mahiyyət etibarlı ilə, iqtisadi artımın dayanıqlığına müsbət təsir göstərsə də, milli iqtisadiyyatın digər sahələrində istehsal edilən məhsullara tələb, həmçinin məcmu tələbin artımına təsirini məhdudlaşdırır. Bu baxımdan iqtisadi nəzəriyyənin bəzi fərziyyələrinə əsasən demək olar ki, iqtisadiyyatın bir sahəsinin belə göstəricilərə malik olması milli inkişafa müəyyən mənfəət təsirlər də aşılaya bilər. Lakin nəzərə almaq vacibdir ki, Azərbaycanda məcmu tələb və yığımın illərlə formalaşmış xarakterinə və son 30 ilin təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, ciddi təhlükə yoxdur. Beləki, neft və qaz hasilatı sahəsinin məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışında payı məsələn, 2019-cu ildə 33,6 % olduğu halda, aralıq istehlakda payı 5.6 %, ödənilmiş əmək haqqında payı isə 10,0 faizə bərabər olmuşdur. Beləliklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, bəzi “ekspertlərin” iddia etdikləri kimi Azərbaycanda əsasən neft və qaz hasilatı hesabına yüksək iqtisadi artım şəraitində makroiqtisadi tarazlığın əhəmiyyətli şəkildə pozulması böyük ehtimalla malik deyildir. (3)

Nəticə

Aparılan araşdırmalar və dünya təcrübəsinin dərsləri sübut edir ki, neft amilinin çağdaş Azərbaycan iqtisadiyyatındakı “drayver” rolu, yetərinə əsaslı olmaqla bərabər, çevik və səmərəli idarə olunma xüsusiyyətlərinə malikdir. Ona görə də hesab edilir ki, yaxın və orta müddətli dövrdə neft amilinin milli iqtisadiyyata davamlı artımın əsas dominantlarından biri kimi qalma ehtimalı yüksək qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacızadə E. Neft-qaz sektorunun inkişafının iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi, Azərbaycanın vergi jurnalı 2/2012
2. Novruzov V. Neft sazişləri Azərbaycan iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafına təkan verir <http://www.azerbaijan-news.az/view-197339/>
3. Mehdiyev A. Azərbaycan iqtisadiyyatında birbaşa xarici investisiyalar: mövcud durum, inkişaf meyilləri və problemlər <https://bakuresearchinstitute.org/az/>
4. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji yol xəritələri//www.president.az/
5. Acemoglu, S. Johnson, J. A. Robinson // Handbook of Economic Growth. – 2005.– Vol. 1A. – P. 385 472. Səh 427)
6. Терещенко Д. С. Российская модель экономического роста: роль и влияние институциональных факторов в современных условиях
7. <https://www.economy.gov.az>

8. <https://www.stat.gov.az>
9. <https://www.cbar.gov.az>
10. <https://www.oilfund.az>
11. <http://sai.gov.az>

THE OIL FACTOR IN ECONOMIC GROWTH

Nadir Akbarov

Doctoral student of ASUE, E-mail: akbarov.nadir.1@gmail.com

SUMMARY

The article assesses the role of the oil factor in the development of the Azerbaijani economy over the past 20-25 years. The structural role of the oil factor in the formation and rapid growth of the national economy, its role in the sustainability of growth is explained by sound arguments. One of the most important conclusions of the author in the article is that the economic potential created by the implementation of a well-thought-out oil strategy eliminates the possibility of negative trends in the national economy in the near future.

Keywords: oil, economic growth, sustainable development, investment, real sector

КЛИНИКО-ПСИХОПАТОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ ЛИЧНОСТИ И ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ С ПЕРИНАТАЛЬНЫМ ПОРАЖЕНИЕМ ЦНС

¹Билал Асадов, ²Алипаша Зейналов, ³Насими Вагабов

^{1,2,3}Азербайджанский Медицинского Университет, Кафедра психиатрии.

¹Профессор. Доктор медицинских наук.

²Доктор философии по медицине.

³Ассистент.

Email: bilal_44@mail.ru

Актуальность исследования

По данным исследований последних лет, перинатальные поражения центральной нервной системы регистрируются у 40-60% младенцев. Они являются «индикаторами» состояния здоровья ребенка не только на первом году жизни, но и в другие возрастные периоды. В 86,0% случаев перинатальные поражения центральной нервной системы приводят к нервно-психическим расстройствам, а в 36,0% к двигательным нарушениям различной степени тяжести. Поражения головного мозга в перинатальный период являются основной причиной инвалидизации и дезадаптации детей и подростков. Высокая распространенность и разнообразие последствий поражения нервной системы у детей диктуют необходимость детального изучения факторов, формирующих различные клинические формы перинатального поражения центральной нервной системы. Выявление частоты и формы психоневрологических расстройств у детей и подростков с перинатальным поражением центральной нервной системы необходимо для установления прогностической значимости клинических форм поражения нервной системы, а также для организации и проведения лечебно-оздоровительных мероприятий среди детей и подростков с перинатальным поражением ЦНС.

Не вызывает сомнений тот факт, что у детей с анте- и интранатальной патологией мозга реальный спектр психоневрологических нарушений в 5-10 и более раз шире выявляемых [1-3]. Так, более 40% дошкольников не готовы к обучению в условиях общеобразовательной школы в связи с умеренно выраженными нервно-психическими расстройствами; среди детей-сирот в домах ребенка и в детских домах этот показатель достигает 70-80%.

В период новорожденности у детей с перинатальной патологией мозга достаточно распространен судорожный синдром, встречающийся с частотой 1,6-16 на 1000 новорожденных [6], 35-56% из них - это дети с гипоксически-ишемическим поражением ЦНС [4,5]. Анте- и интранатальные гипоксически-ишемические поражения ЦНС у 50-70% детей определяют развитие судорожного синдрома в период новорожденности, что, в свою очередь, может способствовать в последующем развитию эпилептической болезни мозга [6-9].

В Азербайджане до настоящего времени практически отсутствуют исследования, посвященные изучению особенностей психоневрологического развития детей, рожденных с перинатальным поражением ЦНС гипоксически-ишемического генеза, структуры и динамики психоневрологических нарушений у детей и подростков.

Все выше изложенное определило цель и задачи настоящего исследования.

Цель исследования

Целью данного исследования явилась попытка изучить клиничко-психопатологические особенности органических расстройств личности и поведения у детей с перинатальным поражением ЦНС.

Материал и методы исследования

В соответствии с целью и задачами исследования в процессе изучения органических расстройств личности и поведения в детском и подростковом периоде у детей с перинатальным поражением ЦНС (44 детей), был проанализирован целый ряд клинических симптомокомплексов и отдельных клинических проявлений. Исследование поводилось с использованием анамнестического, клиничко-психопатологического и инструментального (ЭЭГ) методов обследования.

Обсуждение результатов исследования

Дети и подростки с психическими и поведенческими расстройствами вследствие органического поражения ЦНС представляли собой многочисленную и клиничски полиморфную группу. Из 144 обследованных детей указанные нарушения наблюдались у 44 – 30,6%, из них 34 человека составили мальчики (72,3%), 10 человек – девочки (27,7%). По возрасту указанная группа больных была распределена нижеследующим образом (таблица 1).

Таблица 1. Распределение больных с органическим поражением ЦНС по возрасту

Возраст больных	Абс. число	%
До 6 лет	5	11,4
6-10 лет	19	43,2
10-14 лет	20	45,4
Всего	44	100

Важным в развитии данной группы патологических состояний являлся ранний церебрально-альтерирующий фактор. Он проявлялся в нарушениях течения беременности у матерей детей (по медицинским документам и в процессе беседы с родителями детей патология беременности и родов выявлена у 23 -51,6%), в реальности эти показатели, вероятно, значительно выше (см. выше).

В раннем детстве многие обнаруживали дефицит массы тела, получали плохое питание, часто выявлялись задержки раннего психомоторного развития (у 27 человек - 61,3%). Дополнительным повреждающим фактором были родовые травмы (зафиксированы у 13 (29,1%) детей). К концу первого года у многих детей данной группы отмечалась внутричерепная гипертензия, сопровождающаяся поздним закрытием родничков, они поздно (с задержкой до 6-8 месяцев) начинали ходить и очень часто обнаруживали отставание в речевом развитии.

По тяжести органического поражения ЦНС указанные больные были разделены на 3 группы (таблица 2).

Таблица 2. Распределение больных по тяжести органического поражения ЦНС

Степень органического поражения ЦНС	Абс. число	%
Легкая	12	27,3
Средняя	13	29,5
Тяжелая	19	43,2
Всего	44	100

Как видно из данных таблицы у большинства обследованных детей тяжелая и средняя степень перинатального органического поражения ЦНС (43,2% и 29,5% соответственно) и в меньшей степени наблюдалось легкое поражение – 27,3% детей и подростков. На ЭЭГ всех обследованных детей были выявлены диффузные нарушения со стороны подкорково-стволовых структур, вспышки медленно-волновой активности пароксизмального характера, в основном при гипервентиляции.

При оценке клинического состояния на момент обследования нами были выделены нижеследующие состояния (таблица 3).

Таблица 3. Клинические проявления органического поражения ЦНС у обследованных детей и подростков

Клинические проявления	Абс. число	%
Расстройства личности и поведения вследствие органического поражения ЦНС	17	38,6
Органическое поражение ЦНС с эпилептиформными припадками	10	22,7
Легкое когнитивное расстройство органического генеза	8	18,2
Органическое эмоционально лабильное расстройство	5	11,4
Посткоммоционный синдром	4	9,1
Всего	44	100

Как видно из данных таблицы наиболее часто наблюдались расстройства личности и поведения вследствие органического поражения ЦНС (17 детей – 38,6%). У детей указанной группы с раннего возраста отмечались гиперактивность, беспокойство, беспричинная капризность, излишняя активность. Для большинства детей было характерно гиперактивное поведение, выражавшееся неспособностью усидеть на месте, отвлекаемостью, притопыванием ногами, перебиранием в руках любых предметов. Они были излишне суетливыми и энергичными, постоянно требовали к себе внимания. Иногда указанные состояния сопровождалась излишней агрессией. Эти дети в дошкольном возрасте отличались специфическими играми с выраженным стремлением к разрушению, ломали игрушки, били посуду и старались повредить мебель, их невозможно было привлечь к играм, в их поведении доминировала бесцельная моторная, активность - они бегали, кричали, подбирали и тут же бросали первые, попавшиеся под руку предметы. Со сверстниками они предпочитали играть в подвижные игры, часто ссорились и дрались, им нравилось обижать маленьких и слабых, отбирать и ломать игрушки. Многие обнаруживали жестокость по отношению к животным - издевались над насекомыми, раздавливали лягушек, истязали кошек. При этом, ни на какие замечания родителей они не реагировали, даже наказания не упорядочивали их поведение. Наряду с излишней

активностью у этой группы детей отмечалась рассеянность. Они не могли усидеть на одном месте, отмечалась трудность концентрации на чем либо. Родители уже в 3-4 года обращали внимание на различные вегето-сосудистые симптомы (плохую переносимость жары, духоты, периодически = головокружение, укачивание в транспорте), астенические симптомы (быстрое истощение при интеллектуальных нагрузках, утомляемость, капризность, плаксивость).

По мере взросления все ярче проявлялась ограниченность интересов, нежелание приобретать навыки чтения, счета и письма, стремление к примитивным удовольствиям. Большую часть времени они проводили на улице, с первых дней обучения в школе они тяготились занятиями, допускали прогулы, не выполняли домашних заданий, обнаруживали плохую успеваемость и низкий запас знаний. В связи с этим, родители были вынуждены забирать их из школы, и они не учились, либо переводить их на обучение на дому (таблица 4).

Таблица 4. Характер обучения детей с органическим поражением ЦНС

Характер обучения	Абс. число	%
Не учится	17	38,6
Школа на дому	7	15,9
Вспомогательная школа	5	11,4
Средняя школа	15	34,1
Всего	44	100

Органическое поражение ЦНС с эпилептиформными припадками наблюдалось у 10 детей (22,7%). Основными причинами возникновения припадков у детей являлись внутричерепная родовая травма, гипоксия, патология беременности (гестоз, преэклампсия, анемии у матери, близкородственный брак) и родов (угроза прерывания беременности, преждевременные роды, длительный безводный интервал). Среди различных судорожных припадков в младенческом возрасте наиболее часто встречались фебрильные судороги, которые составили 51,5% (6 детей) от всех судорожных пароксизмов.

В большинстве случаев судороги начинались с подергиваний мимической мускулатуры и глазных яблок, на этом ребенок не реагировал на окружающее, у него останавливался взор, нарушалось дыхание, возникали бледность и в ряде случаев цианоз кожных покровов. Тонические судорожные припадки проявлялись в основном в виде разгибания верхних и нижних конечностей, или сгибания рук и разгибания ног. Иногда при этом наблюдались минимальные вздрагивания отдельных частей тела. С возрастом у данной группы детей внешние проявления припадков становились все более очерченными и проявлялись в виде различных как генерализованных, так и парциальных припадков, однако по частоте генерализованные пароксизмы значительно преобладали над парциальными. По характеру внешних проявлений значительно чаще встречались тонико-клинические и парциальные припадки, реже имели место только клонические или тонические судороги. В возрасте 10-14 лет у детей встречались все виды эпилептических припадков, у 10 из них (50%) припадки отличались высокой частотой, в связи с чем, у них развивались изменения личности различной степени тяжести по органическому типу.

Легкое когнитивное расстройство вследствие перинатального поражения ЦНС наблюдалось у 8 (18,2%) обследованных детей. Снижение когнитивной продуктивности

проявлялось у них, прежде всего, в сферах памяти, мышлении, речи, поведении. В памяти оно проявлялось в виде затруднения запоминания и воспроизведения нового материала, в мышлении - в затруднении формулировки общих и абстрактных идей, в речи - в затрудненном поиске слов, в поведении - в некоторой растерянности и аффекте недоумения. Характерным было снижение продуктивности умственной деятельности вследствие нарушения памяти, трудностей сосредоточения внимания, церебрастении, ситуационных колебаний настроения в сочетании с ощущением психической усталости, выраженных субъективных проблем обучения новому.

Органическое эмоционально лабильное расстройство наблюдалось у 5 (11,4%) детей. Основой клиники являлся астенический синдром, который характеризовался: слабостью, гиперсензитивностью (гиперальгезией, гиперестезией, гиперакузией, часто фотобоязнью), головокружениями, снижением моторной активности, быстрой утомляемостью, раздражительностью, нарушением концентрации внимания, слезливостью. У данной группы детей в возрасте 1-4 лет на фоне органической нев-рологической микросимптоматики появлялись симптомы органической церебрастении, которая проявлялась в виде быстрой утомляемости, раздражительности, эмоциональной лабильности, склонности к обморокам, вегетативных явлений (гипергидроз, тахикардия, колебания температуры тела), нарушений сна (бессонница, трудное засыпание, беспокойный сон со сновидениями), головных болей, вестибулопатии (головокружение, непереносимость езды на транспорте, шум в ушах), неустойчивости внимания, снижения успеваемости. Подобная же симптоматика наблюдалась у 4 (9,1%) детей с посткоммоционным синдромом. В отличие от органического аффективно-лабильного расстройства у детей данной группы периодически развивались различные пароксизмальные расстройства в виде либо симпатoadренальных (интенсивные головные боли, неприятные ощущения в области живота, груди, сердцебиение, побледнение кожных покровов, ознобopодное дрожание, полиурия), либо вагоинсулярных (чувство тяжести в голове, общая слабость, головокружение, страх, брадикардия, гипергидроз, дизурия) пароксизмов.

В возрасте 5-6 лет для многих детей данной группы были характерны неврозоподобные симптомы страхов, проявлявшиеся приступами двигательного возбуждения, дрожью, побледнением кожи, обильным потоотделением, чувством «ватных» рук и ног. К 6-7 годам у детей на смену неврозоподобным страхам приходили типичные органические аффективные колебания (эксплозивность, вспыльчивость, дисфорические состояния).

Таким образом, при наблюдении за детьми и подростками с психическими и поведенческими расстройствами вследствие перинатального органического поражения ЦНС на первый план клинически выступали следующие синдромы:

вегетативно-сосудистая патология, сопровождавшаяся колебаниями артериального давления с субъективно испытываемыми приливами жара, или похолоданием конечностей, трудностью перенесения жары, духоты, доходящей порой до возникновения обморочных состояний;

психоэндокринные симптомы (нарушение темпов полового созревания, отставание от сверстников в росте), сопровождающиеся субъективными переживаниями собственной неполноценности, заостренным вниманием и переживаниями по поводу собственной внешности, негативным отношением к сверстникам, успешным, в спорте, учебе;

нарушения развития речи (задержки речевого развития, дизартрии, ограниченность словарного запаса) и моторных навыков, моторная неловкость, крайне неразборчивый почерк;

симптомы церебрастенического регистра. - повышенная утомляемость, слабость, истощаемость психических процессов, сочетавшиеся с раздражительностью, вспыльчивостью, готовностью к агрессии. Подростки с большим трудом адаптировались к интеллектуальным нагрузкам, не могли успешно функционировать в школьной среде, у них отмечалось снижение внимания, ригидность и истощаемость мышления, снижение функций памяти. При повышенных физических и интеллектуальных нагрузках возникали головные боли, головокружения, приступы тошноты;

эпилептиформные припадки - в виде различных как генерализованных, так и парциальных пароксизмов;

изменения личности по органическому типу - утрата интеллектуальных интересов, снижение морально-нравственных установок, утрата привязанности, недостаточность волевой сферы. У многих детей в подростковом возрасте по самым незначительным поводам они демонстрировали вспышки агрессии, жестокости, направленные на лиц из ближайшего окружения;

изменения на ЭЭГ – указывающие на диффузные нарушения со стороны подкорково-стволовых структур, вспышки медленно-волновой активности пароксизмального характера, в основном при гипервентиляции.

Таким образом, дети, перенесшие перинатальное поражение центральной нервной системы, имеют различную структуру и частоту психических расстройств в различные возрастные периоды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Antonov A.G. Printsipy intensivnoy terapii nevrologicheskikh narusheniy u novorozhdennykh. Perinatal'naya nevrologiya. YU.I.Barashnev. – М.: Triada КН. 2001. str. 95-104.
2. Zakirova N.I. Kliniko-statisticheskaya kharakteristika pokazateley fizicheskogo razvitiya novorozhdennykh v regione s vysokoy rozhdayemost'yu // Akush. i ginekologiya. —1982. -№1—S.58-60.
3. Zelinskaya d.I. O sostoyanii meditsinskoy pomoshchi detyam i putyakh snizheniya mladencheskoy smertnosti // Ros. vestnik perinat. i pediatrii. -1996.-№5.- S. 12-16.
4. Rutskiy A. V. Neyroortopedicheskiye i ortopedonevrologicheskiye sindromy u detey i podrostkov / A. V. Rutskiy, G. G. Shan'ko. - Minsk : Kharvest, 1998. - 337 s.
5. Samsygina G. A. Gipoksicheskoye porazheniye tsentral'noy nervnoy sistemy u novorozhdennykh detey: klinika, diagnostika, lecheniye •; / G. A. Samsygina // Pediatriya. - 1996. - № 5. - S. 75-78.

6. Temin P. A., Nikanorova M. YU. // Epilepsiya i sudorozhnyye sindromy u detey: rukovodstvo dlya vrachey /pod red.P. A. Temina, M. YU. Nikanorovoy. // M.: Meditsina, 1999. — 656 ye.: il.
7. Petrukhin A.S. Epileptologiya detskogo vozrasta: Rukovodstvo dlya vrachey. - M.: Meditsina, 2000. - 624 s.
8. Jennet B. Rise factors for posttraumatic epilepsy. *Epilepsia*, 1998. - Vol. 39, suppl.2. - P. 29-38.
9. Lombroso CT. // Neonatal seizures: gaps between the laboratory and the clinic. // *Epilepsia*. 2007- 48 Suppl 2: 83–106. Medline.

CLINICAL-PSYCHOPATHOLOGICAL ASPECTS OF ORGANIC DISORDERS OF PERSON AND BEHAVIOR IN CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH PERINATAL DAMAGE OF CNS

¹Bilal Asadov, ²Alipasha Zeynalov, ³Nasimi Vagabov

^{1,2,3}Azerbaijan Medical University, Department of Psychiatry.

¹Professor. Doctor of Medical Sciences.

²Doctor of Philosophy in Medicine.

³Assistant.

ABSTRACT

Purpose of the study

The purpose of this study was an attempt to study the clinical and psychopathological features of organic personality disorders and behavior in children with perinatal CNS involvement.

Material and methods of investigation

In accordance with the purpose and objectives of the study in the study of organic personality disorders and behavior in children and adolescence in children with perinatal CNS lesions (44 children), a number of clinical symptom-complexes and individual clinical manifestations were analyzed.

Results of the study

Of the 144 children examined, these abnormalities were observed in 44 to 30.6% of whom 34 were boys (72.3%), 10 girls (27.7%), an early cerebral- altering factor. It was manifested in violations of pregnancy in mothers of children (according to medical documents and during the conversation with the parents of children, the pathology of pregnancy and childbirth was detected in 23-51.6%), in reality, these indicators are probably much higher.

In the study of children and adolescents with mental and behavioral disorders due to perinatal organic lesion of the central nervous system, the following syndromes clinically acted in the foreground: **vegetative-vascular pathology**, accompanied by fluctuations in blood pressure with subjectively experienced hot flashes, or cold extremities, the difficulty of transferring heat, stuffiness, sometimes reaching the time of syncope; **psycho-endocrinal symptoms** (violation of

the rates of sexual maturation, lagging behind the peers in growth), accompanied by sub-subjective feelings of inferiority, pointed attention and feelings about their own appearance, negative attitude towards their peers, successful in sports, study; **speech development disorders** (delay in speech development, dysarthria, limited vocabulary) and motor skills, motor awkwardness, extremely illegible handwriting; **symptoms of the cerebral-ence register** - increased fatigue, weakness, exhaustion of mental processes, combined with irritability, quick temper, readiness for aggression. Adolescents with great difficulty adapted to the intellectual burden, could not function successfully in the school environment, they noted a decrease in attention, rigidity and exhaustion of thinking, a decrease in memory functions. With increased physical and intellectual loads, there were headaches, dizziness, attacks of nausea; **epileptiform seizures** - in the form of various generalized and partial paroxysms; **changes in personality by organic type** - loss of intellectual interests, reduction of moral and moral attitudes, loss of attachment, lack of willpower. Many children in adolescence when, in the most insignificant manner, they demonstrated outbursts of aggression, cruelties aimed at individuals from the immediate circle; changes on the EEG - indicating a diffuse abnormality from subcortical-stem structures, bursts of slow-wave paroxysmal activity, mainly in hyperventilation.

Thus, children who have undergone a perinatal lesion of the central nervous system have a different structure and frequency of psychiatric disorders in different age periods.

Keywords: perinatal CNS involvement, organic personality disorders and behavior in children, epileptiform seizures, changes in personality by organic type, violations of pregnancy.

UŞAQLIQ CİSMİNİN VƏ BOYUNUN ENDOKRİN-HÜCEYRƏLİ XƏRÇƏNGİNİN DİAQNOSTİKASI VƏ KLİNİK-MORFOLOJİ PARALELLƏRİ

¹Rəna Qurbanova, ²Şəfəq Əsədova, ³Şərifə Vahabova

^{1,2,3}Azərbaycan Tibb Universiteti, Onkologiya və I mamalıq və ginekologiya kafedraları

¹Tüfd, dosent, ²Tüfd, dosent, ³Tüfd, dosent.

Email: bilal_44@mail.ru

Mövzunun aktuallığı

Qadın daxili cinsiyyət üzvlərinin şiş xəstəlikləri, həmçinin uşaqlıq cisminin və uşaqlıq boyununun xərcəngi son onilliklərdə durmadan artır (3, 4, 7, 8). ÜST-nin Ekspertlər qrupunun məlumatına görə, dünyanın müxtəlif regionlarında hər iki lokalizasiyalı xərcənglə xəstələnmə göstəriciləri son 25 il müddətində 4-6 dəfə artmışdır (8, 11, 12). Dünyada hər il uşaqlıq cisminin və boyununun xərcəngi (UCX, UBX) ilə 970000 qadın aşkarlanır, 44000 xəstə isə vəfat edir (9). Göstərilən qanuna uyğunluq MDB ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana da aiddir (1, 5, 6). 1994-1999-cu illərin məlumatları göstərir ki, ölkə və onun ayrı-ayrı regionları, o cümlədən Bakı şəhəri üzrə, müvafiq şişlərlə xəstələnmə göstəriciləri azalmağa meyilli deyildir. Üstəlik, son 12-15 il ərzində bu şişlər, xüsusilə də, uşaqlıq boyununun karsinoması xeyli “cavanlaşmışdır” və hazırda reproduktiv yaşlı qadınlarda daha çox təsadüf edilir (2, 7, 10, 13).

Tədqiqatın məqsədi

Uşaqlıq cisminin və boyununun endokrin-hüceyrəli xərcənginin diaqnostikası, klinik gedişi və proqnozlaşdırılmasıdır.

Tədqiqatın material və metodları

Tədqiqatın kontingenti 2436 xəstə təşkil etmişdir ki, onlardan 716-da (29,4%) uşaqlıq cisminin, 1720-də (70,6%) isə boyununun xərcəngi aşkar edilmişdir. Xəstələr 27-84 yaş arasında olsa da, onların böyük əksəriyyəti menopauza və postmenopauza dövründə olmuşdur. Bütün hallarda xəstəlik tarixləri, ambulator vərəqlər və patomorfoloji müayinə nəticələrinin uşaqlıq xərcənginin kafi səviyyədə xarakterizə edə bilməsinə xüsusi fikir verilmiş, digər sözlərlə, kontingent ciddi randomizə edilmişdir. Bütün xəstələr ultrasəs müayinəsindən keçirilmişdir. Həmçinin mütləq qaydada onlarda döş qəfəsi üzvlərinin rengenoskopiyası və rentgenoqrafiyası aparılmışdır. Bununla yanaşı “uşaqlıq cisminin yaxud boyununun xərcəngi” diaqnosunu təsdiq etmək üçün xəstələrin çox böyük hissəsinə sitoloji və ya histoloji tədqiqatlar aparılmışdır.

Alınmış nəticələr və onların müzakirəsi

2436 xəstədən 716-da (29,4%) uşaqlıq cisminin, 1720-də (70,6%) isə boyununun xərcəngi aşkar edilmişdir. Orqanın cisminde ilkin şiş ocağı ən çox dib və boru küncələrində (324, müvafiq diaqnozlu xəstələrin 45,2 % -i), sonra orta seqmentin ön və arxa divarlarından (269; 37,6 %), nisbətən az hallarda isə (82; 11,5%) endoserviks kanalına keçid zonasında (istmustda) yerləşmişdir. 41 xəstə (5,7%) proses cismin boyunca diffuz yayılmışdır. Orqanın boynunda ilkin şiş ocağı əksər müşahidələrdə ektoserviksdə yerləşmişdir (911; 53,0 %), endoserviks kanalı divarı (444; 25,8 %), eləcə də, boynun xarici və daxili porsiyaları arasındakı keçid zona (198; 11,5%) xeyli az dərəcədə zədələnmişdir. 167 xəstə (9,7%) isə proses istmusa, orqanın boynuna və

uşaqlıq yolu tağlarına diffuz yayılmışdır. Şişin, bir qayda kimi, dəqiq sərhədləri yoxdur (1119; 65,1%). Həm UCX –nın həm də UBX- nın klinik mərhələləri xəstələrdə beynəlxalq Mama–Ginekoloqlar Assosiasiyasının son tövsiyələri və müvafiq metodik- normativ sənədlər əsasında dəqiqləşdirilmişdir (6, 9). Hər iki halda kontingentin əsgər hissəsi 2,3 və 4-cü klinik mərhələlərindəki xəstələrdən ibarət olmuşdur. Belə ki, 1-ci klinik mərhələ UCX diaqnozlu xəstələrdən yalnız 22 (3,1%), UBX –də isə -60 (3,5%) qadında qeydə alınmışdır (cədv.1). Şiş toxumasının histoloji tiplərinə görə UCX təsadüfləri içərisində böyük əksəriyyəti “endometrioid adenokarsinoma” (534; müvafiq kontingentin 74,6%- i) , UBX diaqnozlu xəstələrdə isə - “yastihüceyrəli xərçəng” (1308; 76,0 %) təşkil etmişdir (cədv.2). Şiş toxumasının histoloji differensiyasiya dərəcəsinə gəldikdə, həm UCX , həm də UBX diaqnozlu xəstələrin əksəriyyətində şiş toxuması “ aşağı” (G 3) (UCX- 288; 40,2% , UBX – 611; 35,5%) səviyyə ilə səciyyələnmişdir.124 qadında (ümumi kontingentin 5,1 %-i) həmin göstərticinin təyin etmək mümkün olmamışdır (G”X”) (cədv.3).

Cədvəl 1. “Uşaqlıq xərçəngi” diaqnozlu xəstələrin prosesin klinik mərhələlərinə görə qruplaşdırılması.

Klinik mərhələlər	Uşaqlıq xərçəngi						Cəmi
	Cisim (716)			Boyun (1720)			
	“Adi” (müqayisə)	“Endokrin hüceyrəli” (əsas)	Cəmi	“Adi” (müqayisə)	“Endokrin hüceyrəli” (əsas)	Cəmi	
I	36	7	43	60	5	65	108 (4,4%)
II	136	24	160	88	6	94	254 (10,4%)
III	199	70	269	734	79	813	1082 (44,5%)
IV	158	86	244	620	128	748	992 (40,7%)
Yekun	529	187	716 (29,4%)	1502	218	1720 (70,6%)	2436 (100,0%)

Cədvəl 2. “Uşaqlıq xərçəngi” diaqnozlu xəstələrin şişin histoloji tiplərinə görə qruplaşdırılması.

S.n	Histoloji tiplər	Uşaqlıq xərçəngi						Cəmi
		Cisim (716)			Boyun (1720)			
		“Adi” (müqayisə)	Endokrin hüceyrəli (əsas)	Cəmi	“Adi” (müqayisə)	Endokrin hüceyrəli (əsas)	Cəmi	
1	Yastihüceyrəli xərçəng	1	0	1	1180	127	1307	1308 (53,7%)
2	Endometrioid adenokarsinoma	396	138	534	0	0	0	534 (21,9%)
3	Endoservikal adenokarsinoma	0	0	0	168	10	178	178 (7,3%)
4	Mezonefroid adenokarsinoma	32	12	44	5	5	10	54 (2,2%)

5	Adenoid- kistoz xərçəng	24	0	24	28	10	38	62 (2,7%)
6	Seroz- papillyar xərçəng	18	0	18	13	5	18	36 (1,5%)
7	Müller qarışıq tərkibli şişi	9	3	12	2	2	4	16 (0,6%)
8	Vəzili- yastı hüceyrəli xərçəng	30	18	48	82	10	92	140 (5,7%)
9	Bədləşmiş karsinoid	1	11	12	0	27	27	39 (1,6%)
10	“Diferensiasiyasız” (anaplastik) xərçəng	18	5	23	24	22	46	69 (2,8%)
Y e k u n		529	187	716 29,4%	1502	218	1720 70,6%	2436 100,0%

Cədvəl 3. “Uşaqlıq xərçəngi” diaqnozlu xəstələrin şişin histoloji diferensiasiya dərəcəsinə (G) görə qruplaşdırılması

S.n.	Histoloji diferensiasiya dərəcələri (G)	Uşaqlıq xərçəngi						Cəmi
		Cisim (716)			Boyun (1720)			
		“Adi” (müqayisə)	Endokrin hüceyrəli (əsas)	Cəmi	“Adi” (müqayisə)	Endokrin hüceyrəli (əsas)	Cəmi	
1	Yüksək (G 1)	43	53	96	138	56	194	290 (11,9%)
2	Orta (G 2)	68	61	129	178	66	244	374 (15,3%)
3	Aşağı (G 3)	400	68	468	1162	74	1236	1704 (70,0%)
4	“Diferensiasiyasız” (G x)	18	5	23	24	22	46	69 (2,8%)
Y e k u n		529	187	716 29,4%	1502	218	1720 70,6%	2436 100,0%

Xəstələrin hamısında (2436; 100,0%) “xərçəng” diaqnozu morfoloji müayinələrlə təsdiqlənmişdir. Bu zaman həm sitoloji, həm də histoloji üsullardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat materialları kimi yaxmalar, yaxma-izlər, uşaqlıq boynu və boşluğu aspiratları, boyun nahiyəsi bioplatları, cisim boşluğu divarı qaşıntıları, cərrahi əməliyyatdan sonrakı orqan-toxuma kompleksləri, həmçinin Duqlas, qarın, döş qəfəsi boşluqları maye möhtəviyyatları, 11 halda isə (0,5 %) – autopsiya zamanı alınmış tikələr götürülmüşdür. Dəqiqləşdirmə məqsədi ilə və müşahidələrin təxminən yarısında (1268; 52,0%) arxivlərdə saxlanılan quru yaxmalar və formalin fiksasiyası “yaş” tikələr əlavə tədqiq olunmuşdur. Müəyyən etdik ki, EHŞK patoqnomonik əlamətlərə malikdir. Həmin əlamətlərin etibarlı təyini hələlik yalnız histokimyəvi, immunohistokimyəvi və elektron – mikroskopik müayinələrlə mümkündür. EHŞK-nın həlledici diaqnostik kriteriləri “uran-müsbətlik”, “xromoqranin A,B,S ilə müsbət reaksiya”, “gümüş və xrom duzları ilə seçici rənglənmək” və “neyroendokrin (APUD-) quruluşlu sekretor danələrə malik olmaq”dır. Təbii ki, həmin dəqiqləşdirmə zamanı atipik para-endokrin hüceyrələrin hansı hormonal maddələri sekresiya etdiyini, yəni kokret hormonal statusu da aydınlaşdırmaq lazımdır. Bizim tədqiqat

göstərir ki, gündəlik praktikada sonuncu məsələni histokimyəvi üsullar ilə kafi dərəcədə həll etmək mümkündür.

Həllədiçi diaqnostik parametrlər ilə yanaşı, bəzi anamnestik, klinik, instrumental və morfoloji məlumatları da sistemləşdirmişik ki, bunlar da sonrakı dəqiqləşdirmənin məhz EHŞK təyini istiqamətində aparılmasını şərtləndirir. Konkret xərçəng üçün xəstənin həddən artıq gənc olması belə faktorlardandır. “Uşaqlıq boynu xərçəngi” ehtimal edilən qadınlar üçün bu yaş intervalı 20-30, “uşaqlıq cismi karsinoması” üçün isə - 35-50 götürülməlidir. Biz belə bir qənaətə gəldik ki, reproduktiv və preklmaks yaşlı qadınlarda cinsiyyət traktının onkoloji xəstəliyinə şübhə yarandıqda, ilk növbədə EHŞK komponentli xərçəngin istisnası məqsəuyğundur.

Bizim tədqiqatda əsas qrupu təşkil etmiş 405 (100,0%) xəstə, EHŞK-nin hormonal statusu nəzərə alınmaqla, 3 klinik-morfoloji qrupa bölünmüşdür:

- 1) Oliqopeptidlərin üstün sekresiyası (somatostatinstisna olmaqla) – 45 (11,1%);
- 2) Hormonal aminlərin və somatostatinin üstün sekresiyası – 20 (4,9%);
- 3) Peptidlərin və aminlərin təxminən eyni intensivlikli sekresiyası – 340 (84,0%) (cədv.4).

Cədvəl 4. “Uşaqlıq endokrin hüceyrəli xərçəngi”nin hormonal profilinə (statusuna) görə xəstələrin qruplaşdırılması

S.n.	Hormonal profil yarımqrupları	Endokrin hüceyrəli xərçəng		Cəmi
		Cisim	Boyun	
1	Oliqopeptid hormonal üstün sekresiyası (somatostatin istisna olmaqla)	22	23	45 (11,1%)
2	Somatostatin və aminlərin üstün sekresiyası	10	10	20 (4,9%)
3	Oliqopeptidlərin və aminlərin təxminən bərabər sekresiyası	155	185	340(84,0%)
Y e k u n		187 (46,2%)	218 (53,8 %)	405(100,0%)

“Uşaqlıq endokrin hüceyrəli xərçəngi”-nin müxtəlif hormonal statuslu yarımqruplarına daxil edilmiş xəstələrdə anamnezin, şikayətlərin, prosesin klinik şəklinin və tərəqqisinin müqayisəli təhlili göstərdi ki, çoxsaylı 3-cü yarımqrupla (peptid və aminlərin təxminən bərabər sekresiyası; 340) müqayisə qrupu (“adi” xərçənglər) arasında əhəmiyyətli bir fərq yoxdur. Bu, bizim fikrimizcə, şiş toxuması parenximasında sekresiya olunan şiş ingibitorları və stimulyatorlarının antaqonist, qarşılıqlı neytrallaşdırıcı effektləri ilə bağlı ola bilər. Mövcud ədəbiyyatda bu haqda hər hansı bir tədqiqata rast gəlmədik və həmin məsələ xüsusi dəqiqləşdirmə tələb edir.

Somatostatin istisna olmaqla, digər oliqopeptidlərin üstün sekresiyası qeyd edilmiş 45 xəstədə prosesin klinik mərhələləri sürətlə artmış (pisləşmiş), müalicə nəticələri isə qənaətbəxş olmamışdır. Belə ki, bunlardan 43-də (95,5%) metastazlar qeyd edilmişdir. Həmin əlamətə görə adi xərçəngdən statistik dürrüst fərq aşkar olunmuşdur ($p < 0,001$). Digər sözlərlə, kalsitonin, paratirin, AKTH, bombəzin, qastrinə- və insulina- bənzər intensiv sekresiyası şiş proqressiyasını bir mənəle şəkildə sürətləndirir. Nəzəri cəhətdən onu qeyd edə bilmirik ki, həmin maddələrin şiş proqressiyası zamanı artıq bədləşmiş epitelin, mikrodamarların bazal membranının keçiriciliyinin artırmaq və baryer xassəsini zəiflətmək xüsusiyyətləri vardır. Ə.T. Əmiraslanov və İ.Ə. Həsənov (2), tərəfindən müşahidə edilmişdir. Osteotrop metastatik artım bizim təqdimatı bu yarımqrup xəstələrində aşkar edilmişdir: 45 xəstədən 13- də (28,9%) proses çanaq və fəqərə sümüklərinə

metastazlarla xarakterizə olunmuşdur. Həmin yarımqrupda residiv vermə göstəricisi də yüksəkdir: 45 xəstədən 39-də (86,7%). Vacib cəhətdir ki, bunlardan 30 nəfərində (66,7%) residivlər müalicədən sonrakı ilk 6,0 aya meydana çıxmışdır. Nəhayət somatostatin, serotonin və melatoninin üstün sekresiyası ilə səciyyələnən yarımqrupda proses 20 xəstədən cəmi 1-də prosesin metastazması və müalicədən sonra residivi qeydə alınmışdır (5,0%).

Uşaqlığın endokrin–hüceyrəli xərçənginin klinik gedişi, metastatik artımı, optimal müalicə taktikası və residiv verməsi EHŞK-nin hormonal statusu ilə bilavasitə əlaqəlidir. Somatostatin istisna olmaqla, oliqopeptidlərin üstün sekresiyası şişin klinik gedişinin ağırlaşdırır, metastaz verməsini ($X^2 = 129,5$; $r = 0,67$; $r < 0,001$) və prosesin residivləşməsinə gücləndirir (müvafiq müşahidələrin 86,7%-də ; $p < 0,01$). Bu şərait də prosesin faktik ümumi klinik-morfoloji parametrlərindən asılı olmayaraq, ən radikal kompleks müalicə tətbiq edilməlidir.

Əksinə, aminlərin və somatostatinlərin artıq sekresiyası şəraitində prosesin metastatik artımı, residiv verməsi (müvafiq müşahidələrin 5,0%-də; $p < 0,01$) ləngiyir. Bu şəraitdə isə şişin klinik mərhələsi histoloji tipi, histodiferensasiya dərəcəsi və digər klinik-laborator göstəriciləri ilə müəyyənləşdirilən müalicə variantı ilə kifayətlənmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Aksel' Ye.M., Dvoyrin V.V. Smertnost' ot zlokachestvennykh obrazovaniy naseleniya Rossii i nekotorykh stran SNG v 1992 godu, M., 1994, s. 249.
2. Amiraslanov A.T., Gasanov I.A. Kliniko-morfologicheskaya kharakteristika, osobennosti diagnostiki i prognozirovaniya endokrino-kletochnykh rakov matki. Azmedzhurnal, 1997, №2, s. 26-30
3. Vasil'yeva YU.YA. Nekotoryye osobennosti techeniya raka sheyki matki u bol'nykh molodogo vozrasta. Materialy 1-go S"yezda onkologov stran SNG, M., 1996, ch.2, s. 449.
4. Dvoyrin V.V., Aksel' Ye.M. Zabolevayemost' zlokachestvennyimi obrazovaniyami naseleniya Rossii v 1990 godu. // Voprosy onkologii, 1992, №10, s. 1413-1483.
5. Dvoyrin V.V., Aksel' Ye.M. Smertnost' ot zlokachestvennykh obrazovaniy naseleniya Rossii v 1990 godu. // Voprosy onkologii, 1992, №10, s. 1483-1499.
6. B.P. Kozachenko V.P. Rak sheyki matki. Sovremennaya onkologiya, 2000, t.2, №2, s. 40-45
7. Trapeznikov N.N., Aksel' Ye.M. Zlokachestvennyye novoobrazovaniya v Rossii v 1997 godu (statisticheskii sbornik)., M., 1999.
8. Trapeznikov N.N. i soavt. Zlokachestvennyye novoobrazovaniya v stranakh SNG. 1-y S"yezd onkologov stran SNG, M., 1996, ch. 1, s.22.
9. Kharitonova T.V. Rak tela matki. Sovremennaya onkologiya, 2000, t.2, №2, s. 33-40
10. Krteienberg R. Fur die Arbeitsgruppe Krebsfruherkennung der Deutschen Krebsgesellschaft t. V. und der Deutschen Krebschiffe t. V. Fruherkennung von Karziomen der Zervix, Vulva, Vagina. Oncologe, 2001, vol. 8, p.893-896.
11. Pikhel H. Epidemiologie des Endometriumkarzinoms und seiner Prakanzenozen. Oncologe, 1999, vol. 5, p.376-380.
12. Querus C. Gabriel R., Wahl P. Le depistage dans le cancer du col. Concours Med.,1994, vol. 116, №37,p. 3063-3068.
13. Schneider A., Dürst M. et. al. Epidemiologie, Atiologie und Pravention dez Zervixkarzinoms. Onkologe, 2001, vol. 8, p.903-905.

DIAGNOSIS AND CLINICAL-MORPHOLOGICAL PARALLELS OF ENDOCRINE-CELL CANCER OF THE BODY AND NECK OF THE UTERUS

¹Rana Gurbanova, ²Shafaq Asadova, ³Sharifa Vahabova

^{1,2,3}Azerbaijan Medical University, Departments of Oncology and Obstetrics and Gynecology I.

¹PhD, docent, ²PhD, docent, ³PhD, docent.

Email: bilal_44@mail.ru

The purpose of the study

Diagnosis, clinical course and prediction of endocrine-cell cancer of the body and neck of the uterus.

Materials and methods of research

The contingent of the study consisted of 2436 patients, of which 716 (29.4%) had cancer of the uterus and 1720 (70.6%) of the neck. Although patients aged 27-84 years, the vast majority of them were in menopause and postmenopause. In all cases, specific views were given on disease dates, outpatient sheets and pathomorphological examination to characterize the results of childhood cancer at a sufficient level, in other words, the contingent was strictly randomized. All patients underwent ultrasound examination. Also, there was an absolute order of X-ray of VI of chest members. At the same time, cytological or histological studies have been conducted to confirm the diagnosis of "cancer of the uterus or neck".

Obtained results and their discussion

In all patients (2436; 100,0%), the diagnosis of "cancer" was confirmed by morphological examinations. Both Cytological and histological methods were used at this time. As research materials, smears, uterine neck and cavity aspirates, neck bioplates, body wall itching, organ-tissue complexes after surgery, as well as fluid contents of Douglas, abdominal and thoracic cavities, 11 cases (0.5 %) – stitches received during autopsy were taken. We found that the clinical course of endocrine-cell cancer, metastatic growth, optimal treatment tactics and relapse are directly related to the hormonal status of EHC. Superior secretion of oligopeptides, with the exception of Somatostatin, aggravates the clinical course of the tumor, potentiates metastasis ($X^2 = 129.5$; $R = 0.67$; $R < 0.001$) and relapse of the process (in 86.7% of the corresponding observations; $p < 0.01$). These conditions should also be applied to the most radical complex therapy, regardless of the actual general clinical-morphological parameters of the process. On the contrary, in conditions of excess secretion of amines and somatostatins, metastatic growth and relapse of the process is delayed (in 5.0% of the relevant observations; $p < 0.01$). In this case, the clinical stage of the tumor can be satisfied with the treatment option determined by histological type, histodiferensation rate and other clinical and laboratory indicators.

Keywords: endocrine-cell cancer of the body and neck of the uterus, menopause and postmenopause, morphological studies, hormonal status.

UŞAQLIĞIN ENDOKRİN HÜCEYRƏLİ XƏRÇƏNGİNİN MÜALİCƏSİ NƏTİCƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ VƏ PROQNOSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹Rəna Qurbanova, ²Şəfəq Əsədova, ³Şərifə Vahabova

^{1,2,3}AMU-nun onkologiya və I mamalıq və ginekologiya kafedraları

^{1,2,3}Tüfd, dosent.

Email: bilal_44@mail.ru

Mövzunun aktuallığı

Qadın daxili cinsiyyət üzvlərinin şiş xəstəlikləri, həmçinin, uşaqlıq cisminin və uşaqlıq boynunun xərcəngi son onilliklərdə durmadan artır (9, 10, 23, 25). ÜST-nin ekspertlər qrupunun məlumatına görə, dünyanın müxtəlif regionlarında hər iki lokalizasiyalı xərcənglə xəstələnmə göstəriciləri son il 25 il müddətində 4,0-6,0 dəfə artmışdır (25). Dünyada hər il uşaqlıq cisminin və boynunun xərcəngi ilə 97000 qadın aşkarlanır, 440000 xəstə isə vəfat edir (26, 29). Göstərilən qanunauyğunluq MDB ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana da aiddir (2, 21, 22). 1994-1999-cu illərin məlumatları göstərir ki, ölkə və onun ayrı-ayrı regionları, o cümlədən Bakı şəhəri üzrə, müvafiq şişlərlə xəstələnmə göstəriciləri azalmağa meylli deyildir. Üstəlik, son 12-15 il bu şişlər, xüsusilə də, uşaqlıq boynunun karsinoması xeyli «cavanlaşmışdır» və hazırda reproduktiv yaşlı qadınlarda daha çox təsadüf edilir (5, 23, 30).

Bununla yanaşı son illər uşaqlığın həm cisminin, həm də boynunun xərcənginin diaqnostikası və müalicəsinin optimallaşdırılma, sına dair kompleks tədqiqatlar aparılır (27, 28, 35). Bu cəhətdən ən perspektivli istiqamətlərdən biri şiş toxumasında yerli humoral (para-endokrin) tənzimin vəziyyətinin dəqiq təyini və korreksiyasıdır.

Son illərin tədqiqatları göstərir ki, hər bir toxuma mikrozonasında həm normada, həm də şiş prosesi zamanı hüceyrələrin çoxalmasını, diferensiasiyasını, metabolik statusunu və funksional fəallığını yerli (parakrin) tənzimləyən lokal humoral tənzim aparatı» və proteidlərin, endokrin bioloji effektləri də məlumdur (13, 14, 33). Müxtəlif bəd- və xoş xassəli epitel şişləri zamanı lokal humoral tənzimləyici hüceyrələrin («apudisitlər»-in, «para-endokrin hüceyrələr»-in, «neyroendokrin hüceyrələr»-in) morfo-funksional göstəricilərinin diaqnostik və proqnostik əhəmiyyətinin öyrənilməsinə, konkret törəmənin müalicə taktikasının müəyyənəndirilməsinə dair tədqiqat işləri yerinə yetirilir (3, 6, 11, 15), həmçinin müxtəlif orqanlarda göstərilən hüceyrələrdən inkişaf edən «endokrin –hüceyrəli xərcənglər»-in (12), karsinoidlərin (1, 11, 24) və «apudomalar»-ın (15, 16) klinik morfoloji xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Lokal para-endokrin hüceyrələr qadın daxili cinsiyyət üzvlərində tapılmış (7, 17), onların normalda və xərcəng prosesi şəraitində bir sıra mikroskopik parametrləri qismən tədqiq edilmişdir (8, 18, 19, 31). Həmin hüceyrələrin yumurtalıq uşaqlıq və uşaqlıq yolu karsinomalarında patogenetik, diaqnostik və proqnostik rolu barədə bəzi məlumatlar da verilmişdir (4, 16, 20, 32, 34). Bununla yanaşı, «uşaqlıq cisminin və boynunun xərcəngində para-endokrin sekresiya» probleminə elmi metodik cəhətdən əsaslandırılmış kompleks yanaşma və kifayət həcmdə faktik materialı əhatə etmiş klinik morfoloji tədqiqatlar yox dərəcəsinədir. Yalnız müəyyən xərcəng təsadüflərinin təsvirinə həsr edilmiş işlər istisna təşkil edir (8), onların metodik səviyyəsi, həmçinin müayinə edilmiş, müalicə almış və müşahidə edilmiş xəstələrin sayı isə hər hansı bir ümumiləşdirilmiş nəticələr üçün kafi dərəcədə olmamışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri

Hazırdakı tədqiqatın məqsədi uşaqlıq cismi və boynun endokrin-hüceyrəli xərcənginin diaqnostikası, klinik gedişi, müalicəsi və proqnozlaşdırılmasının kompleks öyrənilməsi əsasında müvafiq tövsiyələrin hazırlanaraq onkoloji praktikaya tətbiqindən ibarət olmuşdur.

Alınmış nəticələr və onların müzakirəsi

Əsas klinik qrupa daxil olan 405 xəstədə icra edilmiş müalicə taktikasını qismən qruplaşdırma bildik. Bu zaman təsadüflərin böyük əksəriyyətində (395; 97,5%) retrospektiv analizdən, cəmi 10 halda (2,5%) isə cari müalicədəki xəstələrdə alınmış nəticələrdən istifadə edilmişdir. Retrospektiv təhlil 1986-1996-ci illərdə aid olmuşdur. Xəstəlik tarixlərinin retrospektiv təhlili əsasında 381 (94,1%) aparılmış müalicə haqqında dürüst, 14 təsadüfdə (3,5%) isə qismən (təxmini) məlumatlar almaq mümkün oldu. Əsas klinik qrupun daha 10 xəstəsi isə tədqiqat işinin icra olduğu 1997-2001-ci illər ərzində şəhər onkoloji dispanserinin «Ginekologiya» və «Radiologiya» şöbələrində müalicə almışdır. Müayinələr və müalicə gedişində həmin 10 xəstə müəllifin bilavasitə müşahidəsi altında olmuşdur.

Müalicədən sonra prosesin residiv vermə xüsusiyyətlərini bu və ya digər dəqiqliklə izləmək və retrospektiv təhlil etmək mümkün olmuşdur. Bu zaman ilk 6 ay, 1-ci və 2-ci illərin göstəricilərinə xüsusi fikir verilmişdir. Müqayisə üçün «yoxlama» qrupu xəstələrin müvafiq göstəriciləri götürülmüşdür.

«oligopeptid profili» uşaqlıq endokrin- hüceyrəli xərcəngi

45 (əsas klinik qrupun 11,1%-i) xəstədən 17-də müştərək (distansion+boşluq daxili) şüa müalicəsi, 10-da « hormonopolikimyəvi terapiya+ ekstimasiya+radioterapiya) aparılmışdır. 1 xəstə isə yalnız sırf simptomatik (ağrıkəsici, hemostatik, hipotenziv-sidikqovucu) müalicə ilə kifayətlənmişlər. Şüa müalicəsi, qeyd edildiyi kimi sərbəst şəkildə kombinə olunmuş və kompleks müalicələrin tərkib hissəsi kimi aparılmışdır. Bu zaman distansion şüalandırma prosesin klinik mərhələsindən və boşluq daxili şüalandırma ilə növbələşmədən asılı şəkildə 2 və 4 sahədən icra edilmişdir. Gündəlik seanslar zamanı birdəfəlik udulan doza 2,0 Qr-dən, kurs ərzində isə - 20,0-45,0 Qr-dən çox olmamışdır. Boşluq daxili radioterapiya ümumi qəbul edilmiş variantda aparılmışdır. Seans ərzində verilmiş summar dozalar, prosesin klinik mərhələsindən və müalicə variantından asılı olaraq «A» nöqtəsində 60,0 -80,0 Qr, «B» nöqtəsindən isə - 10,0-16,0 Qr təşkil edilmişdir. Hormonoterapiya məqsədi ilə, demək olar ki, bütün təsadüflərlə «17-oksiprogesteron-kapronat» preparatından istifadə edilmişdir (12,5%-li 4,0 ml-lik məhlullar; gündəlik 500,0 mq məhlul əzələ daxilinə; əməliyyata qədər kurs dozası – 12,0-16,0 qr).

Cərrahi müdaxilələr «uşaqlığın sadə ekstimasiyası», «uşaqlığın artımlar, parametral toxuma və regoinar limfa düyünləri ilə birgə ekstimasiyası» tipli əməliyyatlardan ibarət olmuşdur. 2 xəstədə əməliyyatı önlü diaqnostik qaşıntı materialına ilkin histoloji rəy düzgün verilməmiş, buna görə də əməliyyatın həcmi qeyri-radikal olmuşdur («uşaqlıq cisminin supravaginal amputasiyası», əməliyyatından sonrakı patomorfoloji rəy – «endometriyumun solid adenokarsinoması»).

Bütövlükdə, müalicə nəticələri qeyri-qənaətbəxşdir. Belə ki, 39 xəstədə (müvafiq yarımqrupun 86,7%-i) müalicənin tamamından sonrakı 1,0-6,0 ay ərzində (orta hesabla -2,5 ay), bəzən isə (4-cü klinik mərhələli 5 xəstədə) - hətta müalicə gedişində prosesin kiçik çanaqda residiv ocaqları, növbəti klinik mərhələyə keçməsi, yaxın, daha sonra isə - uzaq metastazların qeyd edilmişdir. Bunlardan 8 xəstədə residiv sahələri həm cərrahi kəsik çapığı boyunca, həm çanaq divarında, həm də xarici cinsiyyət üzvü nahiyəsində müşahidə olunmuşdur. Nisbətən intensiv residivləşmə

göstəriciləri ilkin olaraq «uşaqlıq boynunun və ya cisminin solid, yaxud –xırdahüceyrəli, yaxud da - anaplastik xərçəngi» diaqnozlu xəstələrdə, xüsusən də - «hormono-kimyəvi terapiya+şüa müalicəsi» və «müştərək radioterapiya» variantında müalicələrdən sonra qeyd edilmişdir. Belə ki, 1-ci halda 10 xəstədən 8-də , 2-ci halda isə -17 xəstədən 15-də erkən residiv əlamətləri tapılmışdır. Digər sözlərlə, oliqopeptid profilli endokrin hüceyrəli xərçənglərdə prosesin ilkin ocağının radikal cərrahi götürülməsinin, bu və ya digər səbəblə əlaqəli, ləngidilməsi əksər hallarda aparılmış müalicə nəticələrini xeyli pisləşmişdir.

«Somatostatin+aminlər (serotonin, melatonin) «profilli uşaqlar endokrin hüceyrəli xərçəngi»

Bu yarımqrupa cəmi 20 xəstə daxil edilmişdir (4,9%; 10-uşaqlıq cismi, 10- uşaqlıq boynu lokalizasiyalı). Bunlardan 9-da proses 1-ci klinik mərhələdə olmuş, əsas müalicə tədbiri kimi yalnız” uşaqlığın artımları ilə birlikdə sadə, yaxud genişləndirilmiş ekstirpasiyası” tətbiq edilmiş, postoperasyon dövrdə sırf simptomatik medikamentoz korreksiya ilə kifayətlənmişlər. 3 xəstə (2 klinik mərhələ, “uşaqlıq boynunun xırdahüceyrəli xərçəngi”) Həmin cərrahi müalicə əməliyyatını müştərək şüa terapiyası ilə kombinə olunmuşdur (« radio-cərrahiyyə»). Bu zaman ekstirpasiyadan əvvəl distansion+boşluq daxili şüalandırma(summar doza- 60,0 Qr) aparılmışdır. Daha 3 xəstə « uşaqlıq ekstirpasiyası» orqan cismindəki xərçəngə görə «əməliyyatını» progesteron- və polikimyəvi terapiyanın 3 kursu ilə birgə aparılmışdır; Hormonal preparat kimi 17 – OPK işlənmişdir. 2 qadında yalnız müştərək şüa müalicəsindən və üstəlik – kəllənin, daha dəqiq – hipofiz nahiyəsinin şüalandırılmasından istifadə edilmişdir. Haqqında danışılan bu 18 xəstənin heç birində prosesin residivi və sonrakı klinik tərəqqisi qeydə alınmamışdır. 2 « uşaqlıq cismi endometroid adenokarsinoması; Yüksək histodiferensiasiya dərəcəli(G 1) ; I klinik mərhələ» diaqnozlu xəstə isə yalnız 3 kursdan ibarət «17- oksiprogesteron- kapronat +simptomatik müalicə» dən istifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən , məhz həmin xəstələrdə aparılmış müalicə tam yetərli olmamışdır, bu xəstələrdən 2-də prosesin tərəqqi edərək II və III klinik mərhələlərə keçməsi , 1-də isə -residivi qeydə alınmışdır. 20 xəstədən yalnız 1-də (29 yaşlı qadın) uşaqlıq boynu xərçəngi tərəqqi edərək IV klinik mərhələyə keçmiş müşahidənin 7,0-ci ayında yoğun bağırsağa və qaraciyərə metastazlar vermişdir. Qalan 19 xəstə isə müalicədən sonra prosesin davamlı repressiyası əldə olunmuşdur.

«Qarışıq (oliqopeptidlər +aminlər)» hormonal profilli uşaqlığın endokrin- hüceyrəli xərçəngi

Bu yarımqrup böyük əksəriyyət təşkil etmişdir(340; 84,0% ; 155- orqanın cismi; 185- orqanın boynu lokalizasiyalı). Bunlardan 201 xəstə (yarımqrupun 36,8% - i) boşluq daxili , yaxud – distansion radioterapiya ya sərbəst – müştərək, ya da cərrahi hormonal (progesteron qrupu) müalicə ilə kombinə olunmuş və ya genişləndirilmiş ekstirpasiyadan ibarətdir. Bu cür əməliyyatlar, ümumilikdə, 139 xəstədə icra edilmişdir. Xüsusən də -Vertheym əməliyyatına üstünlük verilmişdir (111 xəstə). 6 təsadüfi -uşaqlığın artımları ilə birgə supravaginal amputasiyası aparılmışdır. Qeyd etməliyik ki, həmin 6 xəstə ilkin rəy düzgün verilməmiş, cərrahi əməliyyat radikal olmamış, nəticədə də - postoperasion dövrdəki şüa və kimyəvi dərman müalicəsindən asılı olmayaraq, residiv, şişin uşaqlıq boynu güdülünə, vaginaya və vulvaya disseminasiyası aşkarlanmışdır. Hormonal və kimyəvi dərman müalicəsinə gəldikdə, təəssüf ki, bu barədə məlumatlar dolğun olmamış, işlədilmiş preparatlar isə zəif effektivlik və yüksək toksik təsirlik ilə səciyyələnmişdir. Bütövlükdə, «Hormono –kimyəvi terapiya» sərbəst müalicə variantı kimi 104,

bir müalicə tərkib hissəsi kimi isə (şüa, cərrahi müalicə ilə kombinə olunmuş, eləcə də - kompleks variantlarda) daha 156 xəstədə işlədilmişdir. Bu klinik qrupda xəstələrinə cəmi 101 xəstə (29,7%) prosesin qeydə alınmışdır. Resivlər əsasən, müalicədən 6,0- 15,0 ay sonra meydana çıxmışdır. «Uşaqlığın endokrin – hüceyrəli xərçəngi» nin residiv vermə tezliyi ilə şişin «hormonal profili» arasındakı əlaqələri statistik göstəriciləri 4.1-ci cədvəldə verilmişdir. Göründüyü kimi, «uşaqlıq endokrin hüceyrəli xərçəngi» nin residiv verməsi EHSK-nin hormonal statusu ilə korrelyasion əlaqəlidir.

Somatostatinin istisnası ilə, oliqopeptidlərin üstün sekresiyası prosesin residivləşməsini gücləndirir (müvafiq təsadüflərin 86,7%-i; $p < 0,01$); serotonin, melatonin və somatostatinin intensiv sekresiyası isə, əksinə - ləngidir (müvafiq müşahidələrin 5,0%-i; $p > 0,1$). «Qarışıq hormonal profilli» « uşaqlıq endokrin hüceyrəli xərçəngi» təsadüflərinə gəldikdə, burada həmin göstərici “adi” xərçəngdən təxminən 1,6 dəfə azdır. Belə ki, müqayisə klinik qrupunda həmin göstərici müvafiq kontingentin 48,5%-ni, təhlil edilən əsas klinik qrupda isə - 29,7% təşkil etmişdir.

Cədvəl 1. “Uşaqlıq endokrin hüceyrəli xərçəngi”nin müxtəlif hormonal profilli qruplarının residiv vermə xüsusiyyətləri.

S.n.	Uşaqlıq xərçəngi qrupları	Xəstələrin ümumi sayı	Residivli	Residivsiz	X ²	P	r
	I	II	III	IV			
1	“Adi xərçəng (müqayisə)”	2031	986	1045			
2	“Oliqopeptidlər” (somatostatin istisna olmaqla).	45	39	6	87,0	<0,01	0,63
3	“Somatostatin+aminlər”	20	1	19	3,0	>0,1	0,001
4	“Qarışıq (oligopeptidlər+aminlər)”	340	101	239	14,0	<0,5	0,21
YEKUN		2436 (100,0%)	1127 (46,3%)	1309 (53,7%)			

Qeyd: “X²”, “P”, “r” – 2-ci, 3- cü, 4-cü sətirlər boyunca III sütuna görə hesablanmışdır.

«Uşaqlığın endokrin–hüceyrəli xərçəngi» rəyi verilmiş 405 xəstədə müalicə nəticələri kompleks təhlil edilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, şiş toxumasının « hormonal statusu» prosesin müalicə nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. Müvafiq klinik–laborator göstəriciləri və prosesin klinik mərhələsini düzgün nəzərə almaqla, aparılmış radikal terapiyanın konkret variantı, sxemi «somatostatin + serotonin , melatonin» profilli « endokrin – hüceyrəli xərçəng» müalicəsində tam yetərlidir və yüksək səmərə verir. Əksinə, «somatostatinin istisnası ilə, oliqopeptidlərin üstün sekresiyası» proqnozu birmənalı şəkildə pisləşdirir. Bu təsadüflərdə, prosesin faktik ümumi klinik-morfoloji parametrlərindən asılı olmayaraq, ən radikal kompleks müalicə tətbiq edilməlidir. Konkret olaraq, I və II klinik mərhələli prosesdə şiş ocağının radikal cərrahi yolla götürülməsi daha optimaldır. Oliqopeptidlər və aminlərin təxminən eyni intensivlikli sekresiyası zamanı isə şişin klinik mərhələsi , histoloji tipi, histodiferensiasiya dərəcəsi və digər klinik-laborator – instrumental göstəriciləri ilə müəyyənləşdirilən müalicə variantı ilə kifayətlənmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov R.V. Düz və çənbər bağırsağ karsinoidlərinin klinik-morfoloji xüsusiyyətləri, vüalicəsi və proqnozu. Tibb. elmləri namizəd. diss. avtoreferatı., Bakı, 2000, 22.s.
2. Aksel' Ye.M., Dvoyrin V.V. Smertnost' ot zlokachestvennykh obrazovaniy naseleniya Rossii i nekotorykh stran SNG v 1992 godu, M., 1994, s. 249.
3. Anichkov N.M. O nekotorykh vazhneyshikh morfologicheskikh markerakh opukholevoy tkani. Obshchiye i chastnyye voprosy onkomorfologii., L., 1990, s. 4-17.
4. Anichkov N.M. i soavt. Apudotsity v rake endometriya. Arkh. patologii, 1992, t. 54, №2, s. 33-39.
5. Vasil'yeva YU.YA. Nekotoryye osobennosti techeniya raka sheyki matki u bol'nykh molodogo vozrasta. Materialy 1-go S"yezda onkologov stran SNG, M., 1996, ch.2, s. 449.
6. Gasanov I.A. s soavt. Mul'titsentricheskaya apudoma: kliniko-morfologicheskiye osobennosti i gistokhimicheskaya identifikatsiya. Aktual'nyye problemy teoret. i klinich. morfologii., Baku, 1993, vyp. 2, s. 44-46.
7. Gasanov I.A. i soavt. Apudotsidy matki u zhenshin reproduktivnogo vozrasta v norme. Mat. nauchn. konferentsii, posvyashchennoy 80-letiyu morfologicheskikh kafedr AMU im. N.Narimanova, Baku, 2000, s. 74-75.
8. Gasanov I.A. Endokrinnaya sekreziya v zhenskom polovom trakte v usloviyakh normy i zlokachestvennoy opukholevoy transformatsii. Diss. dokt. mednauk, Baku, 1997, 390 s.
9. Dvoyrin V.V., Aksel' Ye.M. Zabolevayemost' zlokachestvennyimi obrazovaniyami naseleniya Rossii v 1990 godu. // Voprosy onkologii, 1992, №10, s. 1413-1483.
10. Dvoyrin V.V., Aksel' Ye.M. Smertnost' ot zlokachestvennykh obrazovaniy naseleniya Rossii v 1990 godu. // Voprosy onkologii, 1992, №10, s. 1483-1499.
11. Derizhanova I.S. Opukholi diffuznoy endokrinnoy sistemy – kartsinoidy. Rostov-na-Donu, 1991, 285 s. 12. Derizhanova I.S. Kartsinoidnyye opukholi (apudomy) yaichnikov. Vopr. onkologii. 1988, t.34, №10, s. 1155-1159.
12. Zheludochno-kishechnyye gormony i patologiya pishchevaritel'noy sistemy, per. s angl., M., 1981, 272 s.
13. Kvetnoy I.M. i soavt. Elektronno-mikroskopicheskaya kharakteristika APUD-kletok v usloviyakh eksperimental'nogo kantserogeneza. Mat. nauchn. konferentsii, posvyashchennoy 80-letiyu morfologicheskikh kafedr AMU im. N.Narimanova, Baku, 2000, s. 136-138.
14. Kvetnoy I.M. Diffuznaya endokrinnaya sistema – APUD-sistema (obshchepatologicheskiye i onkologicheskiye aspekty), Avtoreferat dokt. mednauk, M., 1983, 32 s.
15. Kerimova G.I. Protsessy perekisnogo okisleniya lipidov i prostaglandiny serii Ye v zlokachestvennykh i dobrokachestvennykh opukholyakh yaichnikov. Avtoref. kand. mednauk, M., 1996, 22 s.
16. Mirzadzhanova I.KH. i soavt. Vozrastnyye osobennosti parakrinnoy sekreziy v matochnykh trubakh u cheloveka v norme. Mat. nauchn. konferentsii, posvyashchennoy 80-letiyu morfologicheskikh kafedr AMU im. N.Narimanova, Baku, 2000, s. 161-163.
17. Serezhin B.S. Apudotsity, apudomy i endokrinno-kletochnyye raki predstatel'noy zhelezy, molochnykh zhelez i matki. Avtoref. diss. dokt. mednauk, SPb, 1993, 35s.
18. Smetnik V.P. i soavt. Endogennyye opioidnyye peptidy i endokrinnaya funktsiya reproduktivnoy sistemy. Akush. i ginekol., 1989, №2, s. 6-10.

19. Stolyarova Ye.S. Kliniko-morfologicheskoye izucheniye endokrinnykh kletok endometriya pri giperplasticheskikh protsessakh i rake tela matki. Avtoref. diss. kand. mednauk, M., 1986, 15s.
20. Trapeznikov N.N., Aksel' Ye..M. Zlokachestvennyye novoobrazovaniya v Rossii v 1997 godu (statisticheskiy sbornik), M., 1999.
21. Trapeznikov N.N. i soavt. Zlokachestvennyye novoobrazovaniya v stranakh SNG. 1-y S"yezd onkologov stran SNG, M., 1996, ch. 1, s.22.
22. Krteienberg R. Fur die Arbeitsgruppe Krebsfruherkennung der Deutschen Krebsgesellschaft t. V. und der Deutschen Krebsifite t. V. Fruherkennung von Karziomen der Zervix, Vulva, Vagina. Oncologe, 2001, vol. 8, p.893-896.
23. Norheim J. et all. Malignant carcinoid tumors. An analsis of 103 patient withregard to tumor localisation. hormone production and survival. Ann. Surg., 1987, vol. 206, 2, p. 115-125.
24. Pikhel H. Epidemiologie des Endometriumkarzinoms und seiner Prakanzenoen. Oncologe, 1999, vol. 5, p.376-380.
25. Querus C. Gabriel R., Wahl P. Le depistage dans le cancer du col. Concours Med.,1994, vol. 116, №37,p. 3063-3068.
26. Saegusa M., Hashimura M., Okayasu I. Cd44 expression in normal, hyperplastic and malignant endometrium. Journal of Patology, vol.184, p. 297-306.
27. Sanger S. Das Zervixkarzinom in internet. Onkologe, 2001, vol. 8, p.903-905.
28. Schneider A., Dürst M. et. al. Epidemiologie, Atiologie und Pravention dez Zervixkarzinoms. Onkologe, 2001, vol. 8, p.903-905.
29. Schneider A., Possover M., Krause N. Laparockopische Verfahren zum Staging und zur Behandlung des Zervizkarcinoms. Onkologe, 2001, vol 8, p. 903-905.
30. Silva E.G. et all. Endocrine carcinoma intermediate cell type of the uterune cervix. Cancer, 1984, vol 54, 8, p. 1705-1713.
31. TNM Classification of Malignant Tumours (U) CC International Union Against Cancer: 4th Ed. – Springer Verlag, 1987, 197 p.
32. Funder J.W. Paracine, cryptocrine, autocrine/ Mol. and Cell Endocrinol., 1990, vol. 70, 1, p. 21-24.
33. Von Bartho S. et all. Endocrines Carcinom der Cervix uteri. Zbl. Ginecol., 1989, Bd.111, 8, p. 533-536.
34. Wright T.C., Ferency A., Kurman R.J. Carcinoma and other tumors of the cervix. Blaunsteins pathology of the femal genital tract, 4th ed. Nyu-York, 1994, p. 313-315

ENDOCRINE CELL CANCER OF CHILDHOOD COMPARATIVE ANALYSIS OF THE RESULTS OF TREATMENT AND PROGNOSTIC FEATURES

Rena Qurbanova, Shsfaq Asadova, Sharifa Vahabova

Department of oncology and I obstetrics and gynecology of AMU.

Email: bilal_44@mail.ru

The relevance of the problem

The endocrine-cell carcinoma of corpus uteri and of the cervix uteri remains insufficiently studied, from clinical and prognosis point of view insignificant group of malignant epithelial organ tumors.

The purpose of the study

Taking into consideration all stated above, as the goal of current investigation has been appeared complex clinic, laboratory-instrumental and morphological study of this cancer with comparative analysis of results in different types of treatment, and also including progression and prognosis of the process.

Material and methods

405 cases of endocrine cell carcinoma of corpus uteri were identified within 2016-2021. Proceeding from secretory status of the endocrine tumor component were distinguished following clinical-morphological subgroups of endocrine cell carcinoma of corpus uteri: 1) with prevailing secretion of peptides (excluding the somatostatin); 2) with prevailing secretion of amines and somatostatin; 3) with similar secretion of peptides and amines. It was proved that, there is direct close correlation between prevailing hormonal status and clinical progression of endocrine-cell carcinoma of corpus uteri. Despite of somatostatin predominant secretion of oligopeptides by the tumor accelerates clinical progression, and brings to early and multidirectional metastases. On the contrary, with prevailing secretion of amines (serotonin, melatonin) and somatostatin the process doesn't improving, and metastases, also, recurrences after radical therapy isn't seen. It was revealed, that when choosing the tactic of radical treatment, side by side with the other factors, must be taken into consideration the hormonal status of endocrine-cell carcinoma of corpus uteri. High prevalence of secretion of oligopeptides in endocrine-cell carcinoma of corpus uteri can be useful in direct indication for choosing of complex or combinative treatment with necessary use radical surgical operation.

Keywords: endocrine cell carcinoma of corpus uteri, laboratory-instrumental and morphological study, complex or combinative treatment.

EDITORIAL BOARD

Honorary Editors

Archil Prangishvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Avtandil Silagadze

Correspondent committee-man of National Academy of Georgia. Tbilisi University of International Relationships. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Badri Gechbaia

Batumi Shota Rustaveli State University. Head of Business Administration Department. PhD in Economics, Associate Professor.

Davit Narmania

Tbilisi State University (TSU), Chair of Management and Administration Department. Professor.

Lamara Qoqiauri

Georgian Technical University. Member of Academy of Economical Sciences. Member of New York Academy of Sciences.

Director of first English school named "Nino". Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Lia Eliava

Kutaisi University. Economic expert in the sphere of economy and current events in financial sector. Full Professor.

PhD in Business Administration.

Liana Ptaschenko

National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic», Doctor of Economical Sciences. Professor.

Nino Didbaridze

Microbiology and Immunology Department. Immunologi Direction. Tbilisi State Medical University. PhD MD.

Paata Koguashvili

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor. Academician. Member of Georgia Academy of Sciences of Agriculture.

Sergei S. Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Department of Contemporary History and Policy at the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine.

Tamar Didbaridze

Tbilisi State Medical University, First University Clinic. PhD in MD.

Zurab Khonelidze

Sokhumi State University. Doctor of Political Sciences. Professor.

Honorary editorial board members:

Agaheydar Seyfulla Isayev

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Jacob Meskhia

Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor.

INTERNATIONAL ADVISORY AND EDITORIAL BOARD**Australia**

Shahid Khan

Monash Business School. Sessional Lecturer. PhD in Management.

Vikash Ramiah

UNISA School of Commerce. Associate Professor. PhD in Applied Finance.

Azerbaijan

Abbas İsmayılov

Azerbaijan State Agricultural University. Associate Professor. PhD in Biology Science.

Almaz Mehdiyeva

Azerbaijan State Oil and Industry University. Associate Professor. PhD in TS

Amir V. Aliyev

Ministry of Health of Azerbaijan Republic Lung Diseases Department. Guba District Central Hospital Head of Department. PhD of Medicine

Aytekin Hasanova

Azerbaijan Medical University. I Preventive Medicine Faculty. Deputy of Dean. PhD in Medical Biology.

Araz Manucheri-Lalen

Associated Professor, PhD Department of Psychiatry, Azerbaijan Medical University.

Arif M. Mammad-Zada

“Geotechnological problems of oil, gas and chemistry”, Scientific Research Institute, Professor, Chief Researcher. DS.

Azer Mustafayev

Turan Medical Clinic. Cardiologist. PhD in Medicine. Azerbaijan.

Beykas Xidirov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Head of department. Doctor of Economical Sciences

Bilal Asadov

Azerbaijan Medical University. Department of Psychiatry. Professor.

Djamil Alakbarov

A researcher at the Research Institute for Lung Diseases. PhD in medicine. Azerbaijan

Elchin Suleymanov

Baku Engineering University. Associate Professor of Department Finance. PhD in Economy.

Elmira Valiyeva

Azerbaijan State Agrarian University Senior teacher of the Chair of Languages.

Elshan Hajizade

UNEC. Center of Energy Economics, Director. Doctor of Economic Science. Professor.

Emin Mammadzade

Institute of Economics of ANAS. Economic institute. Phd in Economy. Associate professor.

Farda İmanov

ANAS. Georgraphy Institute. Doctor of Georgraphy Sciences. Professor.

Garib Mamedov

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Academician-secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS, Academician of ANAS. Doctor of Biological Sciences.

Heyder Guliyev

Azerbaijan State Agricultural University. English Teacher. PhD in Philology

Ibrahim Gabibov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Jamala Mursalova

Azerbaijan National Academy of Sciences. Genetic Resources Institute. PhD BS.

Lala Bekirova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Azerbaijan National Avation Academy. PhD.TS

Leyla I. Djafarova

Clinic "Medium" Baku. Doctor of Medical Sciences. Professor

Mahmud Hajizade

Sector Director of State Fund for Information Technology Development of the Ministry of Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan, Ministry of Transport, Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan.

Naila Quliyeva

Azerbaijan Medical University. Assistant in "Immunology" Program at Paediatrics Diseases Department. Docent and Academic Manager in "Allergology and Immunology" Department.

Narmina Eldarova

Azerbaijan Medical University. Department of Psychiatry. Associate Professor.

Rafiq Gurbanov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Ramiz Gurbanov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Rashad G. Abishov

Dental Implant Aesthetic Center Harbor Hospital, Azerbaijan State Doctors Improvement Institute. PhD. Azerbaijan.

Rena Gurbanova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Associate Professor. PhD in Chemistry.

Saadat Sultanova

Azerbaijan Medical University. II Obstetric Gynecology Department. Doctor of Medical Science. Associate Professor.

Sadagat Ibrahimova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Academician Doctor of Economical Sciences. PhD

Sain Safarova

Azerbaijan Medical University. 2nd Internal Medicine Department. Associate Professor. PhD in Medicine.

Samira Mammadova

Sumgayit State University. Senior Teacher of History and its teaching methodology in History Faculty. PhD in History.

Sayyara Ibadullayeva

Institute of Botany. National Academy of Sciences. Professor. PhD in Biological Sciences.

Sevinj Mahmudova

Azerbaijan State Agrarian University. PhD. Researcher.

Tarbiz Aliyev

Innovation Center of National Academy of Azerbaijan Republic. The deputy of director. Doctor of Economical Sciences. Professor

Tariel Omarov

Azerbaijan Medical University. Department of surgical diseases. PhD in Medicine

Tofiq Ahmadov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor

Tofiq Baharov

Azerbaijan State Oil Company. Scientific Research Institute. Head of department. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences

Tofiq Samadov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor.

Tubukhanum Gasimzadeh

Azerbaijan National Academy of Sciences. Institute of Dendrology of Azerbaijan NAS. Leading researcher PHD in Biological Sciences, Associate Professor.

Vusal Ismailov

"Caspian International Hospital". Orthopedics Traumatology Expert. MD. Azerbaijan.

Zakir Aliyev

RAPVHN and MAEP. PhD in Agricultural Sciences, Professor of RAE academician.

Zakir Eminov
ANAS. Geography Institute. Doctor of Georgraphy Sciences. Associate Professor.

Bahrain

Osama Al Mahdi
University of Bahrain, Bahrain Teachers College. Assistant Professor. PhD, Elementary Education and Teaching

Bangladesh

Muhammad Mahboob Ali
Daffodil International University. Department of Business Administration. Professor.

Belarus

Tanua Teterinets
Belarusian State University of Agricultural Technology. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.
Vladimir Yanchuk
Belarus State University. Professor. Academy of Postgraduate Education. PhD in Social Psychology.

Bosna & Hercegovina

Igor Jurčić
Head of marketing Business group for VSE/SME. Telecommunication Business and Management.
Ratko Pavlovich
University of East Sarajevo. Faculty of Physical Education and Sport. Full Professor. PhD in Sport Sciences.

Brazil

Paulo Cesar Chagas Rodrigues
Federal Institute of Education, Science and Technology of Sao Paulo. Professor. PhD in Mechanical Engineering.

Bulgaria

Desislava Stoilova
South-West University " Neofit Rilski". Vice Dean of Faculty of Economics. Associate Professor. PhD in Finance.
Eva Tsvetanova
Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria Department of Strategic Planning. Head assistant professor. PhD in Economy.
Jean-François Rougé
University of technology Sofia. Professor researcher. PhD in Management.
Jean-François Rougé
University of Technology, Sofia. PhD in Business law
Milena Kirova
Sofia University "St. Kliment Ohridski". Professor. PhD in Philology.

Croatia

Dragan Čišić

University of Rijeka. Faculty of Maritime Studies. Full professor. PhD in Logistics, e-business.

Egypt

Abdelbadeh Salem

Professor at Faculty of Computer and Information Science, Ain Shams University.

Neyara Radwan

King Abdul-Aziz University. Jeddah. KSA. Business Administration Department. Faculty of Economics and Administration. Assistant Professor. Suez Canal University. Mechanical Department. Faculty of Engineering. Assistant Professor.

France

Michael Schaefer

L'Association 1901 SEPIKE International, Président at SEPIKE International. PhD of Economical Sciences.

Georgia

Anzor G. Abralava

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Sologashvili

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Osepashvili

Professor of Journalism and Mass Communication TSU (Tbilisi State University), Head MA Program "Media and New Technology"

Davit Tophuria

Tbilisi State Medical University. Head of International Students Academic Department, Associate Professor. PhD in HNA.

Eka Avaliani

International Black Sea University. Associate Professor. PhD in History.

Eka Darchiashvili

Tbilisi State University named after Sv. Grigol Peradze. Assistant of professor. PhD in BA.

Ekaterine Maghlakelidze

The University of Georgia, Associated professor, Business, Economics and Management School.

Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academical Doctor of Economics.

Eter Bukhnikashvili

Dental clinic "NGM-Innovation Dental". The doctor-stomatologist. PhD in Medicine.

Evgeni Baratashvili

Georgian Technical University. Head of Economic and Business Department. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

George Jandieri

Georgian Technical University; Chief scientist, Institute of Cybernetics of the Georgian Academy. Full Professor

George Malashkhia

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Giorgi Kepuladze

Akaki Tsereteli State University, Faculty of Business, Law and Social Sciences, PhD in Economics. Invited teacher.

Gulnara Kiliptari

Tbilisi State Medical University. Head of ICU department. Associate professor.

Iamze Taboridze

Scientific Center of the Humanitarian Educational University, Head, PhD in Medicine. Associate professor.
Ketevan Goletiani

Batumi Navigation Teaching University. Dean of Logistics Faculty. Batumi Shota Rustaveli State University.
Doctor TS, Professor.

Larisa Korghanashvili

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor

Larisa Takalandze

Sokhumi State University, Faculty of Economic and Business. Doctor of Economic Sciences.

Lia Davitadze

Batumi Shota Rustaveli State University. Higher Education Teaching Professional. PhD in Educational Sciences.

Lia Matchavariani

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor, Faculty of Exact & Natural Sciences (Geography Dep.)

Loid Karchava

Doctor of Business Administration, Association Professor at the Caucasus International University, Editor-in-Chief of the international Scientific Journal "Akhali Ekonomisti" (The New Economist)

Maia Kapanadze

Georgian State University named Javakhishvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Maia Matoshvili

Tbilisi State Medical University. The First University Clinic. Dermato-Venereologist. Assistant Professor. PhD in DAPS.

Mariam Darbaidze

Davit Aghmashenebeli National Defense Academy of Georgia. The Head of Education Division. PhD in Biology.

Mariam Kharashvili

Ilia State University. Assistant Professor. PhD MD.

Mariam Nanitashvili

Executive Director - Wise Development LTD (Training Centre). Associated Professor at Caucasus University. PhD in Economics

Nana Shoniya

State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor

Natia Beridze

LEPL National Environmental Agency of Georgia, Invited Expert at International Relations and PR Division. PhD in Political Science.

Nelli Sichinava

Akaki Tsereteli State University. Associate. Professor. PhD.

Nino Gogokhia

Tbilisi State Medical University. Head of Laboratory the First University Clinic. Professor.

Nino Museridze

GGRC Georgian-German Center for Reproductive Medicine, Owner and Clinical Director. The Doctor of Medicine, Full Professor.

Nino Pirtskhelani

Associated Professor of Department of Molecular and Medical Genetics of Tbilisi State Medical University.

Omari Omarimu

Tbilisi State University named Ivane Javakhishvili. Doctor of Chemical Sciences Professor

Rati Abuladze

St. Andrew the first-called Georgian University of the Patriarchate of Georgia. Faculty of Economics and Business Administration. Manager of the Faculty Quality Assurance Office. PhD in Business Administration.

Rusudan Kutateladze

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Rusudan Sujashvili
New Vision University. School of Medicine. Professor,
Simon Nemsadze
Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor
Tamar Giorgadze
Tbilisi State Medical University. Department of Histology, Cytology and Embryology. Assistant Professor.
Tamila Armania-Kepuladze
Akaki Tsereteli State University. Department of Economics. PhD in Economic.
Tengiz Museliani
Georgian Technical University. Academic Doctor of Technical Sciences. Associate Professor
Timuri Babunashvili
Georgian Business Academy of Science. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.
Vladimer Papava
Tbilisi State Medical University. Assistant-Professor. PhD. MD.
Zaira Gudushauri
Georgian-Azerbaijan University named G.Aliyev. Associate Professor. PhD. ES.

Germany

Hans-Juergen Zahorka
Assessor jur., Senior Lecturer (EU and International Law, Institutions and Economy), Chief Editor of
"European Union Foreign Affairs Journal", LIBERTAS - European Institute, Rangendingen
Alexander Dilger
University of Münster. Professor of Business Economics. PhD in Economy.

Greece

Margarita Kefalaki
Communication Institute of Greece. PhD in Cultural Communication. President of Institute.

Hungary

Nicasia Picciano
Central European University. Department of International Relations and European Studies.

India

Federica Farneti
University of Bologna. Department of Sociology and Business Law. Associate Professor. OhD in Economic
& Management.
Prasanta Kumar Mitra
Sikkim Manipal Institute of Medical Sciences. Department of Medical Biotechnology. PhD in Biochemistry.
Samant Shant Priya
Lal Bahadur Shastri Institute of Management, New Delhi, Associate Professor in Philosophy PhD
in Marketing.
Sonal Purohit
Jain University, Center for Management Studies, Assistant Professor, PhD in Business Administration, Life
Insurance, Privatization.
Varadaraj Aravamudhan
Measi Institute of Management. Associate Professor. PhD in Management.

Iraq

Rana Khudhair Abbas Ahmed

Irag, Baghdad, Alrafidain University College. Lecturer, Global Executive Administrator, Academic coordinator. PhD in Scholar (CS).

Iran

Azadeh Asgari

Asian Economic and Social Society (AESS). Teaching English as a Second Language. PhD

Italy

Simona Epasto

University of Macerata. Department of Political Science, Communication and International Relations. Tenured Assistant Professor in Economic and Political Geography. PhD in Economic and Political Geography

Donatella M. Viola

London School of Economics and Political Science, London, Assistant Professor in Politics and International Relations at the University of Calabria, Italy. PhD in International Relations.

Jordan

Ahmad Aljaber

President at Gulf University. German Jordan University, Founder / Chairman of the Board. Ph.D in Computer Science

Ahmad Zamil

Middle East University (MEU). Business Administration Dept. Associate Professor. PhD Marketing

Ikhlas Ibrahim Altarawneh

Al-Huessian BinTala University. Business Department. Full Professor in Human Resource Management.

Asmahan Majed Altaher

Arab Academy for Banking and Financial Sciences. Associate Professor. PhD in Management Information System.

Sadeq AlHamouz

Middle East University (MEU). Head Computer Information Systems. PHD. Computer Science.

Safwan Al Salaimh

Aqaba University. Software Engineering Department. Information Technology Faculty. Professor. PhD.

Kazakhstan

Alessandra Clementi

Nazarbayev University School of Medicine. MD, GP. Assistant Professor of Medical Practice and Family Medicine

Altinay Pozilova

Sirdarya University. Associated professor. PhD in Pedagogy Science.

Anar Mirazagalieva

Astana International University. Vice-President. PhD in Biology.

Anna Troeglazova

East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjolv. PhD

Gulmira Zhurabekova

Marat Ospanov West-Kazakhstan State Medical Academy. Department of Human Anatomy. Associate Professor

Guzel Ishkinina

Ust-Kamenogorsk, Russian Economy University G. Plekhanov, Associate Professor, PhD in Economic

science.

Marina Bobireva

West Kazakhstan State Medical University named Marat Ospanov. PhD

Niyazbek Kalimov

Kostanay Agricultural Institution. PhD

Nuriya Kharissova

State University of Karaganda. Associate Professor of Biological Science

Nikolay Kurguzov

State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD. Professor.

Oleg Komarov

Pavlodar State Pedagogical Institute. Professor of Department of Economics, Law and Philosophy. PhD in Sociology,

Zhanargul Smailova

Head of the Department of Biochemistry and Chemical Disciplines named after MD, professor S.O. Tapbergenova NAC Medical University of city Semey.

Kosovo

Donat Rexha

Faculty of Economics and Management at the AAB College. Professor. Lecturer. Local Consultant at the UNICEF.

Libya

Salaheddin Sharif

University of Benghazi, International Conference on Sports Medicine and Fitness, Libyan Football Federation- Benghazi PhD in Medicine (MD)

Latvia

Tatiana Tambovceva

Latvian Council of Science. Riga Technical University. Associate Professor at Riga Technical University.

Lithuania

Agne Simelyte

Vilnius Gediminas Technical University, Associate professor. Phd in Social Sciences (Management)

Ieva Meidute – Kavaliauskiene

Vilnius Gediminas Technical University. Vice-dean for Scientific Research

Vilma (Kovertaite) Musankoviene

e-Learning Technology Centre. Kaunas University of Technology. PHD

Laura Uturyte

Vilnius Gediminas Technical University (VGTU). Head of Project Manager at PI Gintarine Academy. PhD in Economy.

Loreta (Gedminaitė) Ulvydiene

Professor of Intercultural Communication and Studies of Translation. Vilnius University. PHD

Zhaneta Simanavichienė

Professor, head of Laboratory Business Innovation University of Mykolas Romeris. Honorary consul of Estonia

Macedonia

Liza Alili Sulejmani

International Balkan University. Head of Banking and Finance department. Assistant Professor. PhD of

Economics.

Malaysia

Anwarul Islam

The Millennium University. Department of Business Administration. Associate Professor.

Kamal Uddin

Millennium University, Department of Business Administration. Associate Professor. PhD in Business Administration.

Morocco

Mohammed Amine Balambo

Ibn Tufail University, Aix-Marseille University. Free lance. Consultant and Trainer. PhD in Philosophy. Management Sciences, Specialty Strategy and Logistics.

Nigeria

Bhola Khan

Yobe State University, Damaturu. Senior Lecturer and Head, Dept. of Economics. PhD in Economics.

Norway

Svitlana Holovchuk

PhD in general pedagogics and history of pedagogics.

Pakistan

Nawaz Ahmad

The Aga Khan University. Chief Examiner. PhD in Management.

Poland

Grzegorz Michalski

Wroclaw University of Economics. Faculty of Engineering and Economics. PhD in economics. Assistant professor.

Kazimierz Waluch

Pawel Wlodkovic University College in Płock, Assistant Professor at the Faculty of Management. PhD in Economy.

Robert Pawel Suslo

Wroclaw Medical University, Public Health Department, Health Sciences Faculty, Adjunct Professor of Gerontology Unit. PhD MD.

Tadeusz Trocikowski

European Institute for Eastern Studies. PhD in Management Sciences.

Qatar

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor in Finance. PhD in Finance

Romania

Camelia Florela Voinea

University of Bucharest, Faculty of Political Science, Department of Political Science, International

Relations and Security Studies. PhD in Political Sciences.

Minodora Dobreanu

University of Medicine, Pharmacy, Sciences and Technology of Târgu Mureș. Faculty of Medicine.

Professor. PhD in Medicine.

Odette (Buzea) Arhip

Ecological University Bucuresti. Professor at Ecological University. PhD.

Russia

Alexander A. Sazanov

Leningrad State University named A.S. Pushkin. Doctor of Biological Sciences. Professor

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University. Associate Professor

Andrey Latkov

Stolypin Volga Region Institute of Administration, Ranepa. Sc.D. (Economics), Ph.D. (Politics), professor,

Andrei Popov

Director "ProfConsult Group". Nizhniy Novgorod Region. PhD

Anton Mosalyov

Russian State University of Tourism and Service. Associate Professor

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. Vice Rector. PhD, Russian History

Catrin Kolesnikova

Samara Architectural and Constructional University. PhD

Ekaterina Kozina

Siberia State Transportation University. PhD

Elena Klemenova

South Federal University of Russia. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Galina Kolesnikova

Russian Academy of Natural Sciences and International Academy of Natural History. Taganrog Institute of Management and Economics. Philologist, Psychologist, PhD

Galina Gudimenko

Orel State Institute of Economics and Trade. Department of History, Philosophy, Advertising and Public Relations. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Grigory G. Levkin

Siberian State Automobile and Highway Academy. Omsk State Transport University. PHD of Veterinary Sciences

Gyuzel Ishkinina

Ust-Kamenogorsk affiliation of G. Plekhanov Russian Economy University / Associate Professor, Business, Informatics, Jurisprudence and General Studies sub-department. PhD in Economic science.

Irina V. Larina

Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Irina Nekipelova

M.T. Kalashnikov Izhevsk State Technical University. Department of Philosophy. PhD

Larisa Zinovieva

North-Caucasus Federal University. PHD. Pedagogical Science. Associate Professor

Liudmila Denisova

Department Director at Russian State Geological Prospecting University. Associate Professor

Lyalya Jusupova

Bashkir State Pedagogical University named M. Akmully. PHD Pedagogy Science. Associate Professor

Marina Sirik

Kuban State University. Head of the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics of the State Pedagogical University. PhD in Legal Sciences.

Marina Volkova
Research Institute of Pedagogy and Psychology. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Natalia Litneva
Orlov State Institute of Economy and Trade. Volga Branch of The Federal State Budget Educational Institution of Higher Professional Education

Nikolay N. Efremov
Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate

Nikolay N. Sentyabrev
Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor. Academician.

Olga Ovsyanik
Plekhanov Russian Economic University, Moscow State Regional University. Doctor in Social Psychology.

Olga Pavlova
Medical University named Rehabilitation, Doctors and Health, Professor of the Department of Morphology and Pathology, Doctor of biological sciences, physiology

Sergei N. Fedorchenko
Moscow State Regional University of Political Science and Rights. PhD

Sergei A. Ostroumov
Moscow State University. Doctor of Biological Science. Professor

Svetlana Guzenina
Tambov State University named G.R. Derzhavin. PhD in Sociology

Tatiana Kurbatskaya
Kamsk State Engineering – Economical Academy. PhD

Victor F. Stukach
Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor

Zhanna Glotova
Baltic Federal University named Immanuel Kant, Ph.D., Associate Professor.

Saudi Arabia

Ikhlas (Ibrahim) Altarawneh
Ibn Rushd College for Management Sciences. PHD Human Resource Development and Management.
Associate Professor in Business Administration

Salim A Alghamdi
Taif University. Head of Accounting and Finance Dept. PhD Accounting

Serbia

Aleksandra Buha
University of Belgrade. Department of toxicology "Akademik Danilo Soldatović", Faculty of Pharmacy

Jane Paunkovic
Faculty for Management, Megatrend University. Full Professor. PhD, Medicine

Jelena Purenovic
University of Kragujevac. Faculty of Technical Sciences Cacak. Assistant Professor. PhD in NM systems.

Sultanate of Oman

Nithya Ramachandran
Ibra College of Technology. Accounting and Finance Faculty, Department of Business Studies. PhD

Rustom Mamlook
Dhofar University, Department of Electrical and Computer Engineering College of Engineering. PhD in Engineering / Computer Engineering. Professor.

Sweden

Goran Basic

Lund University. Department of Sociology. PhD in Sociology. Postdoctoral Researcher in Sociology.

Turkey

Fuad Aliew

Gebze Technical University, Department of Electronics Engineering, Faculty of Engineering, Associate professor, PhD in Automation engineering

Mehmet Inan

Turkish Physical Education Teachers Association. Vice president. PhD in Health Sciences, Physical Education and Sport Sciences

Muzaffer Sancı

University of Health Sciences. Tepecik Research and Teaching Hospital. Clinics of Gynecology and Obstetrics Department of Gynecologic Oncologic Surgery. Associated Professor.

Vugar Djafarov

Medical school at the University of Ondokuzmayıs Turkey. PhD. Turkey.

Yigit Kazancioglu

Izmir University of Economics. Associate Professor, PhD in Business Administration.

UK

Christopher Vasilopoulos

Professor of Political Science at Eastern Connecticut State University. PhD in Political Science and Government.

Frances Tsakonas

International Institute for Education Advancement. Ceo & Founder. PhD in Philosophy.

Georgios Piperopoulos

Northumbria University. Visiting Professor, Faculty of Business and Law Newcastle Business School. PhD Sociology and Psychology.

Mahmoud Khalifa

Lecturer at Suez Canal University. Visiting Fellow, School of Social and Political Sciences, University of Lincoln UK. PhD in Social and Political Sciences

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor. PhD in Finance.

Stephan Thomas Roberts

BP Global Project Organisation. EI&T Construction Engineer. Azerbaijan Developments. SD 2 Onshore Terminal. Electrical engineer.

Ukraine

Alina Revtie-Uvarova

National Scientific Center. Institute of Soil Structure and Agrochemistry named Sokolovski. Senior Researcher of the Laboratory, performing part-time duties of the head of this laboratory.

Alla Oleksyuk-Nexhames

Lviv University of Medicine. Neurologist at pedagog, pryvaty refleksoterapy. MD PD.

Anna Kozlovska

Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine. Associate Professor. PhD in Economic.

Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. PhD

Dmytro Horilyk

Head of the Council, at Pharmaceutical Education & Research Center. PhD in Medicine.

Galina Kuzmenko

Central Ukrainian National Technical University, Department of Audit and Taxation, Associate Professor. PhD in Economiy.

Galina Lopushniak

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. PhD. Doctor of Economic Sciences, Professor.

Hanna Hulciaieva

Institute of Microbiology and Virology, NASU, department of phytopatogenic bacteria. The senior research fellow, PhD in Biology.

Hanna Komarnytska

Ivan Franko National University of Lviv, Head of the Department of Economics and Management, Faculty of Finance and Business Management, Ph.D. in Economics, Associate Professor.

Iryna Skrypchenko

Prydniprovsk State Academy of Physical Culture and Sports. Department of Water Sports. Associate Professor. PhD in Physical Education and Sport.

Katerina Yagelskaya

Donetsk National Technical University. PhD

Larysa Kapranova

State Higher Educational Institution «Priazovskyi State Technical University» Head of the Department of Economic Theory and Entrepreneurship, Associate Professor, PhD in Economy,

Lesia Baranovskaya

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", PhD, Associate Professor.

Liliya Roman

Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University. Associate professor, PhD in Philology,

Liudmyla Fylypovych

Vice-president of Ukrainian Association of Researchers of Religion (UARR), H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of NASU. Doctor of philosophical sciences. Professor

Lyudmyla Svistun

Poltava national technical Yuri Kondratyuk University. Department of Finance and Banking. Associated Professor.

Mixail M. Bogdan

Institute of Microbiology and Virology, NASU, department of Plant of viruses. PhD in Agricultural Sciences.

Nataliya Bezrukova

Yuri Kondratyuk National Technical University. Associate Professor, PhD in Economic.

Oleksandr Voznyak

Hospital "Feofaniya". Kyiv. Head of Neureosurgical Centre. Associated Professor

Oleksandra Kononova

Prydniprovska State Academy of Civil Engineering and Architecture (PSACIA), Assoc.professor of Accounting, Economics and Human Resources Management department. PhD. in Economic Science.

Oleksandr Levchenko

Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi. Vice-Rector for Scientific Activities. Professor.

Olena Aleksandrova

Borys Grinchenko Kyiv University, Dean of the Faculty of History and Philosophy. Doctor of Philosophical Sciences, Professor.

Olena Cherniavska

Poltava University of Economics and Trade, Doctor of Economical Sciences. Professor

Olga F. Gold

Odessa National University named I.I. Mechnikov. Odessa pedagogical college. PhD

Olga I. Gonchar

Khmelnitsky National University, Economics of Enterprise and Entrepreneurship, Doctor of Economic Sciences, Professor.

Roman Dodonov

Head of the Philosophy Department. Borys Grinchenko Kyiv University. Doctor of philosophical sciences. Professor.

Roman Lysyuk

Assistant Professor at Pharmacognosy and Botany Department at Danylo Halytsky Lviv National Medical University.

Stanislav Goloborodko

Doctor of Agricultural Sciences, Senior Researcher. Institute of Agricultural Technologies of Irrigated Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

Svetlana Dubova

Kyiv National University of Construction and Architecture. Associate Professor. PhD in TS.

Tetiana Kaminska

Kyiv Cooperative Institute of Business and Law. Rector. Doctor of Science in Economics. .

Valentina Drozd

State Scientific Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Doctor of Law, Associate Professor, Senior Researcher.

Vasyl Klymenko

Central Ukrainian National Technical University. Department of Electrical Systems and Energy Management. Doctor TS. Professor.

Victoriya Lykova

Zaporizhzhya National University, PhD of History

Victor P. Mironenko

Doctor of Architecture, professor of department "Design of architectural environment", Dean of the Faculty of Architecture of Kharkov National University of Construction and Architecture (KNUCA), member of the Ukrainian Academy of Architecture

Vita Tytarenko

H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences. Professor at the Department of Philosophy.

Yuliia Mytrokhina

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhaylo Tugan-Baranovsky., PhD in Marketing and Management. Associate Professor

Yulija M. Popova

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. PhD in Economic. Associated professor

Crimea

Lienara Adzhyieva

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). PhD of History. Associate Professor

Oksana Usatenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University. Academy of Humanities and Education (branch). PhD of Psychology.

Associate Professor.

Oleg Shevchenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Humanities and Education Science Academy (branch), Associate Professor. PhD in Social Philosophy

Tatiana Scriabina

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Pedagogy. Associate Professor

United Arab Emirates

Ashok Dubey

Emirates Institute for Banking & Financial Studies, senior faculty. Chairperson of Academic Research

Committee of EIBFS. PhD in Economics
Maryam Johari Shirazi
Faculty of Management and HRM. PhD in HRM. OIMC group CEO.

USA

Ahmet S. Yayla
Adjunct Professor, George Mason University, the Department of Criminology, Law and Society & Deputy Director, International Center for the Study of Violent Extremism (ICSVE), PhD in Criminal Justice and Information Science
Carol Scott Leonard
Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. National Research University – Higher School of Economics. Russian Federation
Christine Sixta Rinehart
Academic Affairs at University of South Carolina Palmetto College. Assistant Professor of Political Science. Ph.D. Political Science
Cynthia Buckley
Professor of Sociology at University of Illinois. Urbana-Champaign. Sociological Research
Medani P. Bhandari
Akamai University. Associate professor. Ph.D. in Sociology.
Mikhail Z. Vaynshteyn
Lecturing in informal associations and the publication of scientific articles on the Internet. Participation in research seminars in the "SLU University" and "Washington University", Saint Louis
Nicolai Panikov
Lecturer at Tufts University. Harvard School of Public Health. PhD/DSci, Microbiology
Rose Berkun
State University of New York at Buffalo. Assistant Professor of Anesthesiology, PhD. MD
Tahir Kibriya
Director technical / senior engineering manager. Black & Veatch Corporation, Overland Park. PhD Civil Engineering.
Yahya Kamalipour
Dept. of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University Greensboro, North Ca. Professor and Chair Department of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University. PhD
Wael Al-Husami
Lahey Hospital & Medical Center, Nardone Medical Associate, Alkhaldi Hospital, Medical Doctor, International Health, MD, FACC, FACP

Uruguay

Gerardo Prieto Blanco
Universidad de la República. Economist, Associate Professor. Montevideo.

Uzbekistan

Guzel Kutlieva
Institute of Microbiology. Senior Researcher. PhD in BS.
Khurshida Narbaeva
Institute of Microbiology, Academy of Sciences Republic of Uzbekistan, Doctor of biological sciences.
Shaklo Miralimova
Academy of Science. Institute of Microbiology. Doctor of Biology Sciences. PhD in BS.
Shukhrat Yovkochev
Tashkent State Institute of Oriental Studies. Full professor. PhD in political sciences.

AIMS AND SCOPE

NGO RAIDCG The Southern caucasus Scientific Journals publishes peer-reviewed, original research and review articles in an open access format. Accepted articles span the full extent of the social and behavioral sciences and the humanities.

ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals seeks to be the world's premier open access outlet for academic research. As such, unlike traditional journals, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals does not limit content due to page budgets or thematic significance. Rather, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals evaluates the scientific and research methods of each article for validity and accepts articles solely on the basis of the research. Likewise, by not restricting papers to a narrow discipline, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals facilitates the discovery of the connections between papers, whether within or between disciplines.

ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals offers authors quick review and decision times; a continuous-publication format; and global distribution for their research via ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals Online. All articles are professionally copyedited and typeset to ensure quality.

Those who should submit to ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals include:

- Authors who want their articles to receive quality reviews and efficient production, ensuring the quickest publication time.
- Authors who want their articles to receive free, broad, and global distribution on a powerful, highly discoverable publishing platform.
- Authors who want their articles branded and marketed by a world-leading social science publisher.
- Authors who want or need their articles to be open access because of university or government mandates.

TOPICS OF JOURNAL

Agricultural, environmental & natural sciences
Social, pedagogy sciences & humanities
Medicine and biology sciences
Regional development and infrastructure
Economic, management & marketing sciences
Legal, legislation and political sciences
Art and Film Studies
Cinematography

NGO International Center for Research, Education & Training (Estonia, Tallinn) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **The Baltic Scientific Journals**

ISSN: 2613-5817; E-ISSN: 2613-5825; UDC: 0 (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/PIRETC
Proceeding of The International Research Education & Training Center.
<https://bsj.fisdd.org/index.php/piretc>

ISSN: 2674-4562, E-ISSN: 2674-4597, UDC: 620.9 (051) (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/ENECO
Proceedings of Energy Economic Research Center. ENECO
<https://bsj.fisdd.org/index.php/eneco-peerc>

ISSN: 1609-1620, E-ISSN: 2674-5224; UDC: 62 (051) (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/PAHTEI
Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions. PAHTEI
<https://bsj.fisdd.org/index.php/pahtei>

ISSN: 2663-8770, E-ISSN: 2733-2055; UDC: 672, 673, 67.01-67.02
DOI PREFIX: 10.36962/ETM
ETM Equipment, Technologies, Materials
<https://bsj.fisdd.org/index.php/etm>

ISSN: 2733-2713; E-ISSN: 2733-2721; UDC: 33
DOI PREFIX: 10.36962/SWD
SOCIO WORLD-SOCIAL RESEARCH & BEHAVIORAL SCIENCES
<https://bsj.fisdd.org/index.php/swd>

E-ISSN: 2587-4713; UDC: 620.9 (051) (0.034)
DOI PREFIX: 10.36962 / ECS
Economics
<https://scia.website/index.php/ecs>

Society of Azerbaijanis living in Georgia. NGO. (Georgia, Tbilisi) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **Southern Caucasus Scientific Journals**

ISSN: 2346-8068; E-ISSN: 2346-8181; UDC: 611-618

DOI PREFIX: 10.36962/ALISJMCS

Ambiance in Life-International Scientific Journal in Medicine of Southern Caucasus.

<http://scsj.fisdd.org/index.php/ail>

Representation of the International Diaspora Center of Azerbaijan in Georgia. NGO (Georgia Tbilisi) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **Southern Caucasus Scientific Journals**

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; UDC: 3/k-144

DOI PREFIX: 10.36962/CESAJSC

The Caucasus-Economic and Social Analysis Journal of Southern Caucasus

<http://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

Title of the Paper (14 point, Bold, Times New Roman)

First Author's Name¹, Second Author's Name², Third Author's Name³,

¹ [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

² [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

³ [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

Corresponding author's email:

(Affiliation1,2,3 Times New Roman, 10)

Article Type: Refer to the section policy of journal for acceptable article types.

ABSTRACT

(Times New Roman, 12)

The manuscript should contain an abstract within 300 words. The manuscript should have a self-contained, citation-free abstract and state briefly the purpose of the research, methodology, key results and major conclusions. Abstract should be in a single paragraph with running sentences. Do not use any subheading or point list within the abstract. Also, non-standard or uncommon abbreviations should be avoided, but if essential they must be defined at their first mention in the abstract itself.

Keywords: Authors are advised to write **3-5 keywords** related to the article, separated by comma. These keywords will be used for indexing purpose.

SUMMARY (OPTIONAL) (Times New Roman, 12 Bold)

[This section of the manuscript is optional. It is up to the author(s) to decide whether to include this section in the manuscript.]

["Summary" of your work is a short description of the work being presented in your article. It is longer than the "Abstract" which is limited to 250 words for all types of articles. After reading the "Summary" a reader should be able to understand the background information, why the work is being reported, what the significant results are, and what may be the explanation for the results.]

[Although writing an additional section in the form of "Summary" of your work may seem like an extra burden on your time and resources, it will be an important part of your manuscript especially for articles which are highly technical. Many times readers who are students, or who are not expert on the subject of the article or readers who are experts but in related subjects may skip reading an article if on first look the article appears to be very technical with lot of data, facts and statistics. Some other articles may not be easy to understand, on first reading, even by experts in the subject of the article. The "Summary" section will help the readers in understanding the results of your study.]

- The recommended word limit for "Summary" for Review Article is – 800 words (2 pages)
- When writing the "Summary" use as simple and as non-technical language as possible. Write the "Summary" as if you are explaining your study to a first year graduate student.
- Do not repeat or copy text verbatim from the main text of your manuscript. "Summary" will probably be the most important and most widely read part of your manuscript. Write it fresh as a separate section.

- In the "Summary" give: 1) relevant background information, 2) why the work was done, 3) what were the significant results, 4) possible explanation of the results.
- Only give the significant results of your study and give their possible explanation.
- Do not compare your results with other studies.
- Do not give references in the "Summary" section. First reference should start in main text of your manuscript from the "Introduction" section.

Introduction (Times New Roman, 12)

Mostly Papers starts with introduction. It contains the brief idea of work, requirement for this research work, problem statement, and Authors contribution towards their research. Sufficient recent reference citation [1] from last 2 years should be included for showing the existing challenges and importance of current work. This section should be succinct, with no subheadings unless unavoidable [2, 3]. State the objectives of the work and provide an adequate background related to your work, avoiding a detailed literature survey or a summary of the results.

Research Methodology (Times New Roman, 12)

This part should contain sufficient detail to reproduce reported data. It can be divided into subsections if several methods are described. Methods already published should be indicated by a reference [4], only relevant modifications should be described. Methodology should be written concisely in detail by maintaining continuity of the texts.

Theory and Calculation (Times New Roman, 12)

A Theory section should extend, not repeat, the background to the article already dealt with in the Introduction and lay the foundation for further work. In contrast, a Calculation section represents a practical development from a theoretical basis. Do not add extensive basic definitions or well-known theories, instead highlight theoretical background and its specific usages in view of your work only.

Mathematical Expressions and Symbols (Times New Roman, 12)

Mathematical expressions and symbols should be inserted using **equation tool** of Microsoft word. References may be added for used equations to support its authenticity, e.g. this result has been analysed using Fourier series [5].

$$f(x) = a_0 + \sum_{n=1}^{\infty} \left(a_n \cos \frac{n\pi x}{L} + b_n \sin \frac{n\pi x}{L} \right) \quad (1)$$

Results and Discussion (Times New Roman, 12)

This section may each be divided by subheadings or may be combined. A combined Results and Discussion section is often appropriate. This should explore the significance of the results of the work, don't repeat them. Avoid extensive citations and discussion of published literature only, instead discuss recent literature for comparing your work to highlight novelty of the work in view of recent development and challenges in the field.

Preparation of Figures and Tables (Times New Roman, 12)

Authors are supposed to embed all figures and tables at appropriate place within manuscript. Figures and tables should neither be submitted in separate files nor add at the end of manuscript. Figures and Tables should be numbered properly with descriptive title. Each Figure/Table must be explained within the text by referring to corresponding figure/table number. Any unexplained or unnumbered Figure/Table may cause rejection of the paper without being reviewed.

Formatting Tables (Times New Roman, 12)

Table should be prepared using table tool within the Microsoft Word and cited consecutively in the text. Every table must have a descriptive title and if numerical measurements are given, the units should be included in the column heading. Formatting requirements have been summarized in Table 1.

Table 1: Summary of formatting requirements for submitting paper in this journal. (Times New Roman, 12)

Layout	Size	Margin (Normal)	Header	Footer	
Single column	A4 (8.27" X 11.69")	Top=1" Bottom=1" Left=1" Right=1"	Do not add anything in the header	So not add anything in the footer	
Font	Article Title	Headings	Subheadings	Reference list	Text
	Times New Roman, 16 pt, Bold, centred	Times New Roman, 11 pt, Bold, Left aligned	Times New Roman, 10 pt, Bold, Left aligned	Times New Roman, 8 pt, Justified	Garamond, 11 pt, Justified
Line Spacing	1.15	1.15	1.15	1.15	1.15
Page number	We will format and assign page numbers				

(Times New Roman, 10)

Formatting Figures (Times New Roman, 12)

All figures should be cited in the paper in a consecutive order, author may be asked to provide separate files of the figure. Figures should be used in bitmap formats (TIFF, GIF, JPEG, etc.) with 300 dpi resolution at least unless the resolution is intentionally set to a lower level for scientific reasons. If a bitmap image has labels, the image and labels should be embedded in separate layer. Figure 1 shows the logo of AIJR Publisher.

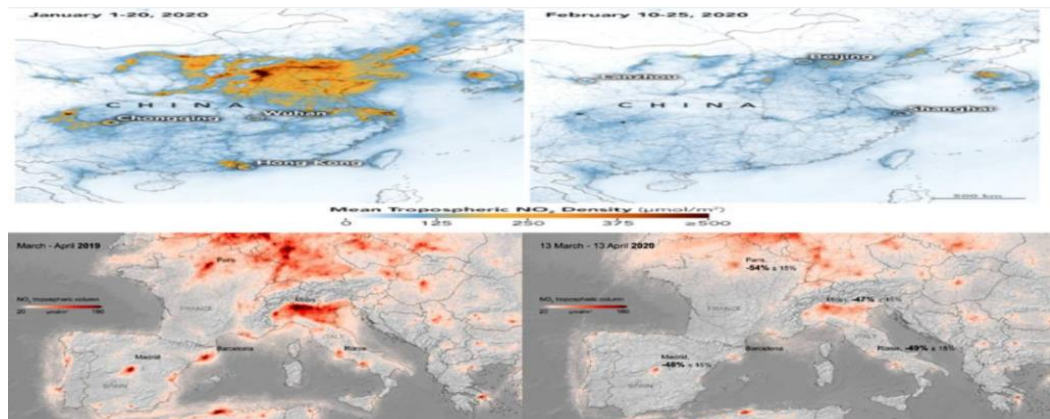

Figure 1: Logo of the AIJR Publisher (Times New Roman, 12)

Conclusions (Times New Roman, 12)

Each manuscript should contain a conclusion section within 250-450 words which may contain the major outcome of the work, highlighting its importance, limitation, relevance, application and recommendation. Conclusion should be written in continuous manner with running sentences which normally includes main outcome of the research work, its application, limitation and recommendation. Do not use any subheading, citation, references to other part of the manuscript, or point list within the conclusion.

Declarations (Times New Roman, 12)

Study Limitations (Times New Roman, 12)

Provide all possible limitation faced in the study which might significantly affect research outcome, If not applicable write, none.

Acknowledgements (Times New Roman, 12)

All acknowledgments (if any) should be included in a separate section before the references and may include list of peoples who contributed to the work in the manuscript but not listed in the author list.

Funding source (Times New Roman, 12)

Provide funding source, supporting grants with grant number. The name of funding agencies should be written in full, if no funding source exist, write, none.

Competing Interests (Times New Roman, 12)

Declare any potential conflict of interest exist in this publication.

Human and Animal Related Study (Times New Roman, 12)

If the work involves the use of human/animal subjects, each manuscript should contain the following subheadings under the declarations section-

Ethical Approval (Times New Roman, 12)

Provide ethical approval authority name with the reference number. If ethical approval is not required, provide an ethical exemption letter of not required. The author should send scan copy (in pdf) of the ethical approval/exemption letter obtained from IRB/ethical committee or institutional head.

Informed Consent (Times New Roman, 12)

Write a statement of informed consent taken from the participants to publish this research work. The editor may ask to upload scan copy if required.

References (Times New Roman, 12)

Author(s) are responsible for ensuring that the information in each reference is complete and accurate. **Do not use grey literature (unauthentic website, news portal, social media, Wikipedia etc) as reference, only scholarly literature (Journal, online books, proceedings, patents, authentic websites with permanent archival policy) are acceptable references.** Author should include sufficient recent (last 2 years) references in the article. All references must be numbered consecutively and citations of references in the text should be identified using numbers in square brackets (e.g., “as explained by AIJR [1]”; “as discussed in many reports [2]-[6]”). All references should be cited within the text correctly; do not add only list of references without citation within the text. All cited references should be listed after declarations section in the following style-

1. W. S. Author, “Title of paper,” Name of Journal in italic, vol. x, no. x, pp. xxx-xxx, Abbrev. Month, year. <https://doi.org/10.21467/ajgr>
2. Bahishti, “Peer Review; Critical Process of a Scholarly Publication”, J. Mod. Mater., vol. 2, no. 1, pp. 1.1-1.2, Oct. 2016. <https://doi.org/10.21467/jmm.2.1.1.1-1.2>
3. Bahishti, “A New Multidisciplinary Journal; International Annals of Science”, Int. Ann. Sci., vol. 1, no. 1, pp. 1.1-1.2, Feb. 2017. <https://journals.ajjr.in/index.php/ias/article/view/163>
4. W. S. Author, “Title of paper,” Name of Journal in italic, vol. x, no. x, pp. xxx-xxx, Abbrev. Month, year. Access online on 20 March 2018 at <https://www.ajjr.in/journal-list/advanced-journal-graduate-research/>
5. W. S. Author, “Title of paper,” Name of Journal in italic, vol. x, no. x, pp. xxx-xxx, Abbrev. Month, year. Access online on 5 March 2018 at <https://www.ajjr.in/about/publication-ethics/>
6. M. Ahmad, “Importance of Modeling and Simulation of Materials in Research”, J. Mod. Sim. Mater., vol. 1, no. 1, pp. 1-2, Jan. 2018. DOI: <https://doi.org/10.21467/jmsm.1.1.1-2>

Main features of citation style are given as-

- The author name format is, "first name (Initial), middle name (Initial) and last name". This differs from other styles where author's last name is first.
- The title of an article (or chapter, conference paper, patent, etc.) is in quotation marks.
- The title of the book or journal is in italics.
- Online link of the original paper. If any reference is not available online, it should be modified with available online reference

Complete Detail of Each Author

Provide complete detail of each author in the following format as well as add each author with complete detail during online submission (step 3) in the same order as appears in the manuscript.

First Author's Full Name: (Times New Roman, 12)

Highest Qualification:

Department:

Post/Rank (If a student, provide course name and course year):

Affiliation (College/University/Institute) with postal address:

email id:

ORCID:

Mobile:

Second Author's Full Name: (Times New Roman, 12)

Highest Qualification:

Department:

Post/Rank (If a student, provide course name and course year):

Affiliation (College/University/Institute) with postal address:

email id:

ORCID:

Mobile:

Third Author's Full Name: (Times New Roman, 12)

Highest Qualification:

Department:

Post/Rank (If a student, provide course name and course year):

Affiliation (College/University/Institute) with postal address:

email id:

ORCID:

Mobile:

JOURNAL INDEXING

ISSN: 2298-0946; E-ISSN:1987-6114; DOI prefix: 10.36962/CESAJSC

©**Publisher:** LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Director & shareholder : Namig Isazade. Azerbaijan.

©**Editorial office:** 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

©**Typography:** LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Registered address: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

Telephones: +994 552 417 012; +994 518 648 894

Website: <https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

©**Publisher:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals

©**Editorial office:** 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

©**Typography:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Telephones: +994 552 417 012; +994 518 648 894.

Website: <https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 51 ISSUE 04 2022

© THE SOUTHERN CAUCASUS SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES
SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES
MEDICINE AND BIOLOGY SCIENCES
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES
LEGAL, LEGISLATION AND POLITICAL SCIENCES
ART AND FILM STUDIES
CINEMATOGRAPHY

<https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

Platform &
workflow by
OJS/PKP

SCAN ME